

demeter

Demeter Monitor 2019/2020

Boerenportretten
over de
veranderkracht
van biodynamische
landbouw

Cijfers, trends en
ontwikkelingen
in de biodynamische
voedselketen

Demeter

Demeter is sinds 1928 het internationale keurmerk voor producten uit de biodynamische (BD) landbouw. Een holistische benadering staat hierbij centraal. Biodynamische landbouw gaat verder dan 'gewoon biologisch': de Demeter normen en richtlijnen vormen een aanvulling op de Europese wetgeving voor biologische landbouw.

Stichting Demeter

Stichting Demeter verzorgt de certificatie en promotie van het Demeter keurmerk. Vanuit normen en richtlijnen die door Biodynamic Federation Demeter International worden bepaald, stelt ze voor Nederland en Vlaanderen interpretaties vast en laat de Demeter bedrijven hierop controleren. Zij bewaakt de betrouwbaarheid van het keurmerk en werkt aan de bekendheid ervan.

Vereniging voor
Biologisch-Dynamische
Landbouw en Voeding

BD-Vereniging

Biodynamische landbouw produceert vitale voeding met respect voor alles wat leeft. De BD-Vereniging ondersteunt boeren en boerinnen bij de ontwikkeling van hun bedrijf met ontmoetingen, scholing, onderzoek en publicaties. Dat leidt tot meer bodemvruchtbaarheid, een gezondere leefomgeving en een fraaier landschap.

Stichting Grondbeheer

biologisch-dynamische landbouw

Stichting BD Grondbeheer

Biodynamische landbouwgrond in goede handen over de generaties heen. Dat is waar Stichting BD Grondbeheer voor staat. Met geld uit schenkingen en obligaties verwerft deze stichting landbouwgrond en verpacht die aan biodynamische boeren en tuinders.

Warmonderhof

Warmonderhof is een opleidingscollectief voor biodynamische landbouw, gevormd door Aeres MBO Dronten Warmonderhof en Stichting Warmonderhof. Samen bieden ze een BD-landbouwopleiding aan in de vorm van wonen, werken, leren; een opleiding voor jongeren en een voor volwassenen.

Kraaybeekerhof

Kraaybeekerhof

Stichting Kraaybeekerhof, gevestigd op Landgoed Kraaybeekerhof, is een opleiding- en cursuscentrum dat zich richt op bewustzijn over aarde, voeding en gezondheid. Kraaybeekerhof Academie biedt opleidingen en cursussen aan. De tuinen van Kraaybeekerhof bieden zelfoogstabonnementen aan en betrekken de lokale community bij de voedselproductie met respect voor de omgeving.

INHOUD

Redactioneel	1
Veranderkracht in beeld	4
You Will Grow – reportages	
Eet meer toekomst – Wil Sturkenboom	2
Eet meer intuïtie – Tom Saat	12
Eet meer passie – Mirte Braspenning	18
Eet meer verbinding – Dave Hardy	24
Feiten en Cijfers	
Demeter landbouw in cijfers	8
Demeter handel en verwerking in cijfers	14
Kaart met biodynamische boerderijen	16
Handelaren en verwerkers met Demeter licentie	17
Hoe krijgt een bedrijf een Demeter licentie?	22
Biodynamische organisaties	20
De mensen in de organisaties	29

COLOFON

De Demeter Monitor 2019-2020 is een uitgave van Stichting Demeter, BD-Vereniging, Stichting Grondbeheer biologisch-dynamische landbouw, Warmonderhof en Stichting Kraaybeekerhof.

September 2020

Redactie: Bert van Ruitenbeek (hoofdredacteur), Ellen Winkel (eindredacteur)
Tekst: Bert van Ruitenbeek (p1), Annelijn Steenbruggen (p3, 13, 19, 25), Kitty Peetoom (p23), Ellen Folkersma (p26), Luc Ambagts (p28), Ellen Winkel (overig)

Research data: Eric Brendel (IBISsoft)

Fotografie: Ben Deiman (p4), Landgilde (p5), Michiel Wijnbergh (p5, 20), Sigrid Koeleman (p6), Suzanne Vrinte (p6), WWF/Natasja Oerlemans (p7), Kollebloem (p21), Warmonderhof (p23), Kraaybeekerhof (p26), BD-Vereniging (p28), Annelijn Steenbruggen (coverfoto en overig)

Vormgeving: Ontwerpwerk, Den Haag

Druk: Buro Laga

Copyrights: Vermeld bij overname van gegevens uit deze uitgave de bron: Demeter Monitor 2019-2020.

Bronnen en disclaimer: De cijfers van landbouw, handel en verwerking zijn met de grootste zorgvuldigheid samengesteld uit de database van Stichting Demeter, waarin de gegevens van de licentiehouders zijn opgeslagen, en de database van Demeter Internationaal. Ook zijn gegevens van Skal, CBS, Bionext en Departement Landbouw en Visserij Vlaanderen gebruikt. Aan de cijfers in deze Demeter Monitor kunnen geen rechten worden ontleend.

Triodos Bank

Deze Demeter Monitor is mede mogelijk gemaakt door Triodos Bank

Veranderkracht is besmettelijk

De afgelopen vijf jaar is het Demeter landbouwareaal met 25% toegenomen. Hoopvol, maar eerlijk is eerlijk, met 10% van het biologisch areaal is het natuurlijk een heel klein deel (nog geen half procent) van de Nederlandse land- en tuinbouw.

Maar de 'veranderkracht' die van de biodynamische landbouw uitgaat is groot. Al van oudsher waren BD boeren vernieuwers, verbinders vooral, zoekend naar samenhang en balans, vertrouwend op de kracht van de natuur.

Gezond voedsel, begint bij een levende bodem. Biodynamische boeren zijn altijd al pioniers in bodembeheer geweest, werkend met preparaten, compostering, groenbemesters en een ruime vruchtwisseling met een grote soortenrijkdom. Dat krijgt steeds meer navolging en erkenning. De veranderkracht zit ook in de zoektocht naar verbinding met het landschap en de mensen in de directe omgeving. Niet voor niets trekken sommige boerderijen duizenden mensen die komen plukken, proeven en kopen. Het zijn plekken vol leven ... barstensvol leven.

Die veranderkracht komt niet uit het niets. Opleidingen als Warmonderhof en instellingen als Kraaybeekerhof en de BD-Vereniging zorgen voor voortdurende impulsen om je als mens aan de landbouw te ontwikkelen. Om die reden hebben we als Stichting Demeter ook 'Distributievoorwaarden' opgesteld, zodat alleen handelaren die onze waarden delen en zich inzetten voor ontwikkeling Demeter producten mogen verkopen. We zien landbouw als cultuurgoed, niet als een puur economische activiteit, waarbij we ons vanuit een open houding verbinden met alle levensprocessen en daarvanuit werken.

Hoeveel kracht daarvanuit gaat lees je in de reportages in deze Monitor, onderdeel van onze campagne 'You Will Grow'. Die gaat over een inclusieve vorm van groei waar mensen – en daarmee ook planten en dieren – ruimte krijgen om te groeien en bloeien en tot zelfexpressie te komen.

Materieel gezien lopen we allang tegen de grenzen van onze planeet aan, maar er is nog genoeg ruimte om ons als mens te ontwikkelen in relatie tot de natuur.

In verbinding en trouw aan de aarde, doen wat voor jou op dat moment en op die plek aan de orde is, dat leidt tot fantastische voorbeelden van onze veranderkracht die hopelijk veel besmettelijker zijn dan het corona virus.

Bert van Ruitenbeek

Directeur Stichting Demeter

**'Op zonnige dagen waaiëren
meer dan duizend volwassenen
en kinderen uit in de boomgaard'**

Samenspel tussen natuur, landbouw en stad

Eet meer toekomst

In 2014 gooiden biodynamische fruittelers Wil en Lisan Sturkenboom het roer radicaal om. Hun boomgaard in de Flevopolder ruilden ze in voor 16 hectare kale vlakke aan de rand van Amsterdam. Inmiddels is Fruittuin van West – zoals hun bedrijf heet – een groene oase. Biodynamische fruitteelt met groente, aardappels, kippen en een paar varkens is de basis. Van daaruit geeft de plek toekomst aan de stad met vitale voeding, scholing, verwondering, rust en een levendig landschap.

“Geen fruitteler heeft een diverser bedrijf dan wij”, zegt Wil Sturkenboom. “In onze boomgaard hebben we appels, peren, kersen en wel veertig soorten kleinfruit staan. Van elke soort hebben we een ras of vier. In totaal hebben we dus zo’n 160 variëteiten fruit. Geïnspireerd op het voedselbos telen we in lagen. Tussen bijvoorbeeld de appelbomen hebben we aardappels en knotwilgen staan. De wilgen bloeien een paar weken eerder dan de appelbomen. Als de wilg is uitgebloeid, kunnen de insecten zo doorschuiven naar de appelbloesem. Als je een rondje over ons bedrijf loopt, kom je een wereld aan insecten en vogels tegen.”

In de Fruittuin van West woont een groep van 15 à 20 kraaien. “Wij zien dat als positief”, zegt Wil. “Zij verjagen de buizerds, haviken en halsbandparkieten. De roofvogels hebben het gemunt op onze legkippen en vleeskippen, die vrij door de boomgaard scharrelen. De halsbandparkiet is een gevaar voor het fruit. Op hun beurt roven de kraaien regelmatig een paar kippeneieren van ons, die de kippen buiten het hok hebben gelegd. Dat is het spel dat wij met de natuur spelen.”

Inzichten

De boomgaard is een trekpleister voor stagiaires. “Toekomstige boeren kunnen hier een groot palet aan kennis en ervaring opdoen”, vertelt Wil. “Ik maak iedereen verantwoordelijk voor één fruitsoort. Zo stuur ik onze specialist blauwe bessen naar de studiedag voor professionele blauwebessentelers. De nieuwste wetenschappelijke inzichten moet hij of zij dan met mij delen. Eventuele verbeteringen gaan we dan implementeren op ons bedrijf. Behalve dat stagiaires dat hartstikke leuk vinden, kan ik de ontwikkeling van onze verschillende fruitsoorten een beetje blijven volgen.”

Serius

Vanuit de stad komen er dagelijks honderden gezinnen naar de Fruittuin om er boodschappen te doen. Op zonnige dagen waaiëren meer dan duizend volwassenen en kinderen uit in de boomgaard. Langs de bloemrijke slootkanten liggen kleine groepjes te zonnen met ijsjes en drankjes. Tussen de fruitbomen ziet Wil dat kinderen de kippen en varkens aaien: “Wij zijn heel informatief en serieus over wat we doen. De kuikens die in de boomgaard opgroeien, zijn straks de kippen in de vriezer. Dat moet

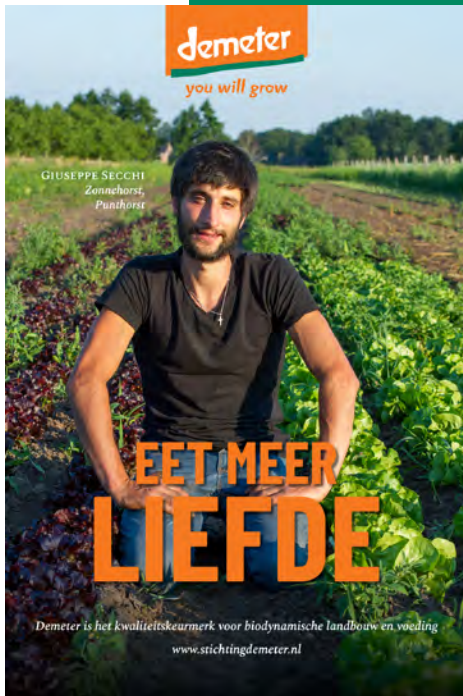

elke consument gewoon weten. Sommige mensen worden daar vegetarisch of veganistisch van. Maar het werkt ook andersom: omdat ze met eigen ogen zien dat de dieren een goed leven hebben, kopen ze hier hun kippenvlees. De verwondering die mensen bij ons ervaren is dermate groot, dat veel van hen besluiten om bij ons klant te worden. Als consument geven ze een vitale toekomst aan hun eigen stad.”

fruittuinvanwest.nl

Veranderkracht in beeld

You Will Grow

De nieuwe promotiecampagne You Will Grow wil mensen via hun voedsel verbinden met de natuur én met zichzelf. De campagne brengt in beeld dat je met de aankoop van Demeter producten bijdraagt aan jouw eigen innerlijke groei en aan de groei van een landbouwmethode die werkt vanuit waarden die jij belangrijk vindt. Demeter staat voor de landbouw van de toekomst, voor groei van biodiversiteit, vitaliteit, kwaliteit, intuïtie, liefde, passie, lef, respect, vertrouwen en sociale verbinding. Deze internationale campagne is door Stichting Demeter van een Nederlands jasje voorzien.

You Will Grow vormde ook het thema van het Demeterplein op de Bioeurs op 22 en 23 januari in Zwolle. Zes organisaties die ieder vanuit een eigen invalshoek met biodynamisch verbonden zijn, konden dankzij samenwerking een krachtig verhaal vertellen, namelijk Warmonderhof, Stichting Demeter, BD-Vereniging, Landgilde, BD Grondbeheer en de Vereniging van Natuurvoedingskundigen.

Op de winkelvloer krijgt You Will Grow ruim aandacht dankzij samenwerking van de winkelketens van Odin, EKOpLaza en andere natuurvoedingswinkels die bij de Biowinkelvereniging zijn aangesloten. Samen organiseren zij begin oktober 2020 de 'Demeter weken'.

Handel en verwerking bouwen mee aan BD-idealen

Hoe betrek je de hele keten bij het bouwen aan de idealen van de BD-beweging? De afgelopen jaren is veel gesproken over de wens dat alle bedrijven die Demeter producten verhandelen of verwerken zich inzetten voor onder andere eerlijke sociaal-economische verhoudingen en duurzame ontwikkeling. Afspraken hierover zijn voorjaar 2020 vastgelegd in de **'Distributievoorwaarden voor de Demeter licentie voor handelaren en verwerkers'**. Om een Demeter licentie te kunnen krijgen moet de handelaar of verwerker ervaring hebben met biologische producten en ervoor zorgen dat inkopers en andere betrokkenen kennis opdoen van de biodynamische landbouw en haar idealen. Het bedrijf moet een meerjaren-ontwikkelingsplan maken en participeren in evaluatie- en ontwikkelingsgesprekken. Doelen die het bedrijf zich daarbij

stelt zijn onder andere het werken aan een zo regionaal mogelijke handelsstroom, ontwikkelen van duurzame verpakkingen en het streven naar duurzame, langjarige relaties in de keten. Uiteraard is goede communicatie over Demeter aan de consument van belang. Het volledige document is te downloaden via stichtingdemeter.nl.

Trainer Lian Kaspers denkt mee over het bedrijfsplan van een cursist

Landgilde stimuleert instroom jonge boeren

Bedrijfsopvolging is vaak een leuk én lastig proces, zeker wanneer er binnen de familie niemand is om de boerderij over te nemen.

Landgilde, een samenwerking van BD-Vereniging, Warmonderhof en adviesbureau Land&Co, koppelt jaarlijks 10 tot 30 aspirant-boeren met boeren die hun bedrijf willen overdragen. Ook begeleiden ze het proces om tot goede afspraken te komen, wat meerdere jaren kan duren.

In het najaar van 2019 organiseerde Landgilde voor starters de cursus 'Van droom naar bedrijf' om hen te helpen bij de start of overname van een bedrijf. Het was de eerste meerdaagse training in het nieuwe programma van Warmonderhof Trainingen. De expertise die de school in ruim 70 jaar heeft opgebouwd op het gebied van biologische, biodynamische en kringlooplandbouw wordt zo toegankelijk voor een brede doelgroep uit zowel gangbare als biologische landbouw.

BD/Demeter congres

Werken aan een radicaal nieuwe landbouw

De urgentie van een radicale systeemwijziging stond voorop bij het BD/Demeter congres 13 december 2019. Jonge boeren experimenteren met een nieuwe aanpak.

"Het enige alternatief is om het energiegebruik met minimaal 90% te verminderen", concludeert spreker Meino Smit op basis van zijn promotieonderzoek aan de Wageningen Universiteit, waarin hij berekende hoeveel – directe én indirecte – energie, land en arbeid de landbouw gebruikte in 1950 en 2015. In deze periode steeg de totale input met 619%. Er gaat zes keer meer energie de landbouw in, dan eruit komt. Een duurzaam scenario voor 2040 is mogelijk, maar vraagt radicale aanpassingen. Volgens spreker Ronald van Marlen, biologisch ondernemer en bestuurslid van Stichting Demeter, is het hele landbouwsysteem failliet: "Het zeewater stijgt en we hebben geen plan. Het verschil tussen twee en vier graden temperatuurstijging is het einde van de mensheid." Bio is deel van de oplossing, dus hij juicht toe dat de EU met de 'Farm to Fork Strategy' een forse groei van 25% biologische landbouw in 2030 nastreeft.

Drie jonge boeren vertellen over hoe zij in de praktijk werken aan vernieuwing. Elske Hageraats (De Ommuurde Tuin in Renkum) experimenteert met een

nieuw beloningsstelsel. Een groentepakket kost omgerekend één uur werk. Klanten mogen zelf kiezen wat ze de tuinder voor haar werk willen betalen, bijvoorbeeld gekoppeld aan hun eigen uurinkomen.

Lizelore Vos (90 ha akkerbouw in Kraggenburg) is samen met Wageningen Universiteit op zoek naar een toekomstbestendig systeem. "Ik wil geen voedselbos, want ik zoek een combinatie met akkerbouw. Ik wil bomenrijen die de akkers dooraderen."

Sil Oostendorp (15 ha in Dwingeloo) werkt met paarden en verdient een goede boterham met de directe afzet van zijn groente. "Qua verdienen maakt het niet uit. Met een trekker heb je meer omzet, maar ook meer kosten."

Dit BD/Demetercongres met thema 'Inclusieve landbouw als bron voor geluk en welzijn' trok 250 bezoekers naar de Mauritskazerne in Ede. Dit jaarlijkse congres van Stichting Demeter, BD-Vereniging en Landbouwsectie van de Antroposofische Vereniging had dit jaar een breder draagvlak met mede-organisatoren Toekomstboeren, Boerengroep en Bewust Bodemgebruik.

Ronald van Marlen: 'Het verschil tussen twee en vier graden temperatuurstijging is het einde van de mensheid'

Vegan en biodynamisch

Dieren horen erbij in de biodynamische landbouw, waar plantaardige en dierlijke productie een samenhangend geheel vormen. Maakt dat Demeter minder aantrekkelijk voor vegans? Volgens Bert van Ruitenbeek, directeur van Stichting Demeter, delen veel veganisten de waarden van de biodynamische landbouw, vertelt hij in een gesprek met een Demeter veehouder en een veganist in het magazine Lekker Weten, Kerst 2019.

"De snel groeiende vegan-beweging is een reactie op een totaal failliet bio-industriesysteem. Wanneer veganisten voeding zouden willen van een landbouw die dierlijke mest afzweert, komen ze terecht bij chemie en kunstmest. Dit wordt gemaakt met veel aardgas en is uiteindelijk desastreus voor bodem, dieren en biodiversiteit."

Overigens is BD-landbouw ook mogelijk zonder dierlijke inputs gebruiken. Zo gebruikt Peet de Krom van tuinbouwbedrijf De Kromme Lepel in Bergen op Zoom alleen plantaardige compost. En het dierlijke element? "Kijk rond en je ziet dat hier heel veel dieren zijn", vertelt Peet in Odin Magazine, zomer 2020. "Tussen de bloemen zoemen hommels en bijen. De bodem zit vol wormen, er zijn vogels, konijnen en veldmuizen." Ook akkerbouwer Joost van Strien teelt sinds 2020 zonder dierlijke mest. Hij teelt vlinderbloemigen, kuilt die in en gebruikt ze vervolgens als meststof. Zo is hij zelfvoorzienend voor stikstof. Overige mineralen vult hij aan met plantaardige compost.

Binnen de Biodynamic Federation Demeter International wordt volop gediscussieerd over de vraag in hoeverre bedrijven zonder landbouwdieren het Demeter keurmerk mogen dragen.

Demeter directeur Bert van Ruitenbeek, BD-melkveehouder Joop Wantenaar en veganist Danielle de Jonge discussiëren over dieren en BD

Leerlingen van Warmonderhof knopen aan de familiepompoen een flyer, een antwoordenvolp en een zakje om zaden in terug te sturen

Familie Pompoen

Vitaliteit zaaien

Klanten die najaar 2019 een 'familiepompoen' kochten via Odin of Hofweb, werden via een flyer gevraagd om, als ze de pompoen lekker vonden, de zaden terug te sturen naar Warmonderhof tuinder Isabel Duiniveld. Maar liefst 98 zakjes zaad vielen bij haar in de brievenbus, met daarbij opmerkingen als 'Heerlijk, de beste pompoen die we dit seizoen hebben gegeten.'

Isabel betreft graag mensen bij de teelt en selectie van zaden en iedereen die interesse heeft is welkom bij 'De Familie Pompoen'. Tijdens het Grote Familie Pompoen diner op 31 januari 2020 in Antropia, waar gerenommeerd bio-kok Eric van Veluwen van amuse tot dessert bijzondere pompoengerechten uit de keuken toverde, vertelden Isabel en veredelaar Jan Velema meer over de achtergronden van zaadteelt en veredeling. "Door jarenlang eenzijdig te selecteren, gaat de voedingskwaliteit achteruit", stelde Jan.

De familiepompoen van Isabel heeft een heel eigen karakter, omdat ze sinds vijf jaar steeds zaden bewaart en weer uitzaait. Dit jaar deden klanten daar dus aan mee. Er was ook een Zaaidag ingepland om de zaden samen met Isabel te

zaaien, maar die ging door de corona maatregelen helaas niet door. Familie Pompoen is een project van Stichting Demeter, Stichting Warmonderhof, Foodcoop Odin en webwinkel Hofweb.

Dé oplossing voor een groen en sociaal platteland

‘De aanpak van Stichting BD Grondbeheer is dé oplossing voor jonge boeren om hun bedrijf en het platteland groener en socialer te maken,’ zegt Jaring Brunia, biodynamisch melkveehouder in Raerd, Friesland. Zijn bedrijf groeide met 26 hectare, nadat BD Grondbeheer een perceel van de buurman aankocht.

Jaring Brunia kiest voor een extensief bedrijf, geheel in samenhang met de natuur en met weinig input. “Ik heb er bewust voor gekozen om niet te investeren in een melkrobot, maar om een arbeidsplaats te scheppen. Op die manier draagt mijn onderneming bij aan een sociaal platteland.”

Om dit te realiseren had Jaring meer grond nodig. Met de 26 hectare die zijn gangbare buurman te koop aanbood, kon hij uitbreiden naar 83 hectare. Stichting BD Grondbeheer heeft de grond in mei 2020 aangekocht en voor een betaalbare prijs in erfpacht aan hem uitgegeven. Jaring schakelt de grond om naar BD.

Dankzij de aankoop door BD Grondbeheer kan Jaring Brunia het perceel van de buurman omschakelen naar BD

Deze aankoop werd mogelijk doordat BD Grondbeheer een samenwerkingsverband is gestart met Herenboeren, Wij.land en Triodos Regenerative Money Centre, onder de naam Aardpeer. Samen hebben deze partners plannen uitgewerkt voor de uitgifte van een obligatielening gericht op particulieren en institutionele

beleggers. Dankzij deze krachtenbundeling groeide het areaal van BD Grondbeheer in een jaar tijd van 324 naar 534 hectare, mede door de fusie met Stichting Loverendale. Lees meer over Grondbeheer op pag. 27.

Kring-Loop voor Landbouwtransitie

Om aandacht te vragen voor kringlooplandbouw liepen 14 januari 2020 zo'n zestig natuur-, milieu-, landbouw- en landschaps-organisaties (onder andere Stichting Demeter en BD-Vereniging) van biodynamische boerderij Hoeve Biesland in Delfgauw naar het Binnenhof in Den Haag. Aan landbouwminister Carola Schouten overhandigden zij een tien-stappenplan om de transitie naar een natuurinclusieve kringlooplandbouw te realiseren, waarbij onder andere BD-melkveehouder Welmoed Deinum uit Sondel Minister Schouten toesprak. Hoewel het woord biodynamisch in de communicatie weinig werd genoemd, waren BD-boeren massaal aanwezig, als koplopers van kringlooplandbouw. In het NOS-nieuws werd 'kringloopboer' Jan Duijndam geïnterviewd, boer op Hoeve Biesland.

Demeter landbouw in cijfers

Het aantal Demeter boerderijen in Nederland bleef, door in- en uitstroom van bedrijven, in 2019 gelijk, maar het areaal nam 3,6% toe. De boerderijen worden dus groter. Het gemiddelde areaal is 55 hectare.

De peildatum van de cijfers in deze monitor is 31 december 2019. Waar in de figuren 2019 staat, wordt 31 december 2019 bedoeld. In deze monitor zijn actualiteiten meegenomen van 1 juli 2019 tot 1 juli van 2020.

Het biodynamische areaal in Nederland steeg in 2019 van 7.581 naar 7852 hectare. Sinds 2015 is het dit oppervlak met 25% gestegen (zie figuur 1.1). De 1.100 hectares van een Demeter veehouder die pony's en Schotse hooglanders laat grazen in een natuurgebied in de duinen, zijn niet meegeteld in deze cijfers. Het aantal biodynamische boerderijen bleef gelijk (zie figuur 1.2). Naast de zeven nieuwe bedrijven die zich aansloten bij Stichting Demeter beëindigden zeven bedrijven hun licentie. De groei van het areaal is voornamelijk afkomstig van boeren die uitbreiden. Het gemiddeld areaal groeide in 2019 met 3,6% van 53 naar 55 hectare (zie figuur 1.3). Ter vergelijking: een biologisch bedrijf was in 2019 gemiddeld 36 hectare en een gangbaar bedrijf 32 hectare.

Flevoland Demeterland

Figuur 1.4 laat zien dat het biodynamisch areaal zeer ongelijk over de provincies is verdeeld: in Flevoland ligt maar liefst 30,7% van het oppervlak, ofwel 2409 hectare. Daarna volgen Noord-Holland, Gelderland en Friesland. In de Flevopolder is het gemiddelde oppervlak van de 22 bedrijven 110 hectare; 2 maal zo groot dus als in de rest van Nederland. Limburg is wat

Demeter betreft de kleinste provincie met drie boerderijen van samen 103 hectare.

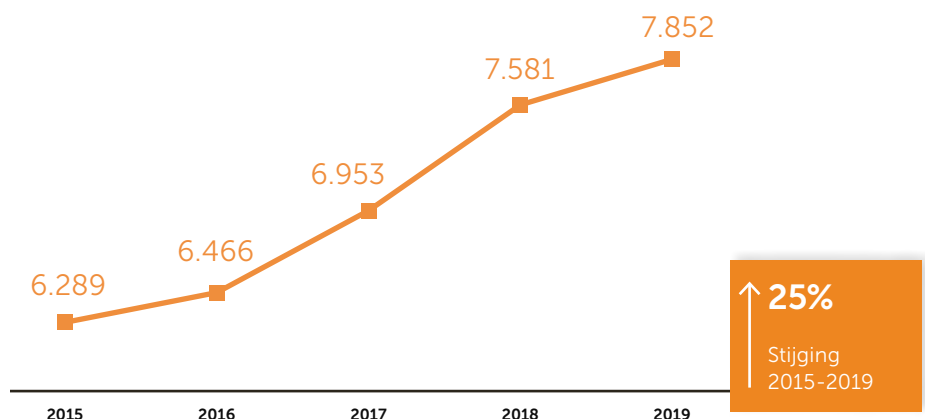
Bio en Demeter

Biodynamische boerderijen hebben naast het Demeter keurmerk ook altijd het biologisch keurmerk. Het totale biologische areaal inclusief land in omschakeling was in 2019 75.205 ha (bron: Skal). Hiervan wordt 10,4% door biodynamische boeren bewerkt (zie figuur 1.5). Van de totale oppervlakte Nederlandse landbouwgrond (1.816.318 ha, bron: CBS) is 4,1% biologisch of in omschakeling en 0,43% is biodynamisch. Flevoland wijkt ook hier sterk af van de rest van Nederland: met 12.496 hectare is ongeveer 14% van het areaal biologisch, en van dit biologisch areaal is 19% biodynamisch. Van de totale landbouw in Flevoland is 2,7% biodynamisch.

Zorglandbouw

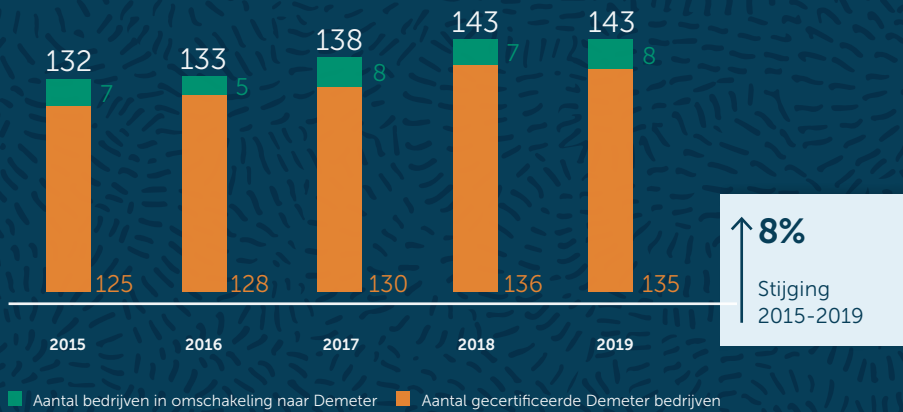
Zorglandbouw is van oudsher ontwikkeld vanuit de biodynamische landbouw en de heilpedagogie (antroposofische gehandicaptenzorg). De visie achter de

Figuur 1.1 Areaal (ha) van Demeter bedrijven inclusief aspiranten in Nederland

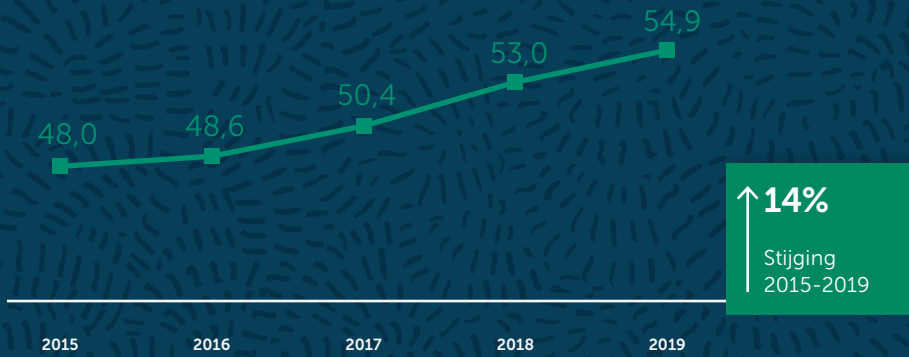

Figuur 1.2 Gecertificeerde Demeter landbouwbedrijven en aspiranten in Nederland

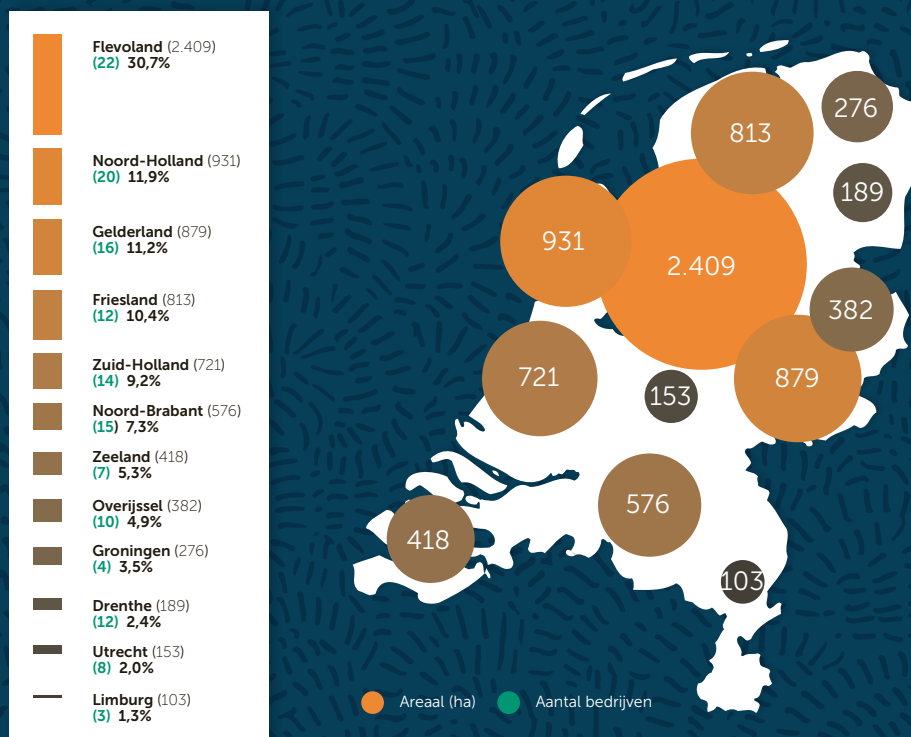

Een gemiddeld Demeter bedrijf is 55 hectare, een biologisch bedrijf 36 hectare en een gangbaar bedrijf 32 hectare

Figuur 1.3 Gemiddeld areaal (ha) per Demeter bedrijf inclusief aspiranten in Nederland

Figuur 1.4 Areaal en aantal Demeter bedrijven inclusief aspiranten per provincie eind 2019

heilpedagogie is dat zorgvragers écht werk doen en ervaren dat hun werk deel is van een zinvol geheel. Bij 30 van de 143 Demeter boerderijen (21%) werken mensen mee die een bepaalde vorm van begeleiding nodig hebben. De boerderijen bieden gehandicapten-zorg, re-integratie op de arbeidsmarkt, jeugdzorg en psychiatrische zorg.

Demeter in Vlaanderen

België heeft geen eigen organisatie voor de certificering van biodynamische bedrijven, daarom richt Stichting Demeter zich ook op Vlaanderen. In cijfers is er de laatste jaren weinig veranderd: er zijn 5 Demeter boerderijen die samen 65 hectare bewerken (zie figuur 1.7). De bekendheid van het Demeter keurmerk in Vlaanderen is gering en de meeste producten gaan rechtstreeks naar de consument, dus niet via winkelkanalen.

De biologische landbouw in Vlaanderen zit wel in de lift. Het biologisch areaal (inclusief omschakelaars) groeide in 2019 met 10 procent naar 8677 hectare (562 bedrijven), ofwel 1,4% van de totale Vlaamse landbouwooppervlakte (bron: Departement voor Landbouw en Visserij Vlaanderen). Vlaanderen zit met die 1,4% in de achterhoede van Europa, terwijl Wallonië met 11% bio-landbouw juist in de voorhoede zit.

Al is het niet zichtbaar in de cijfers, de belangstelling voor biodynamisch in Vlaanderen groeit, onder andere bij cursisten van Landwijzer, opleidingscentrum voor bio(dynamische) landbouw. Activiteiten die afgelopen jaar goed werden bezocht waren: de BD-winterconferentie over het thema samenwerken bij dorpsgemeenschap Widar, een groepsreis naar de internationale landbouwconferentie in Dornach (gefaciliteerd door Landwijzer), de BD-Zomerschool op BD-boerderij De Kollebloem (een 2-daagse voor jonge, in BD-landbouw geïnteresseerde boeren en boerinnen) en het gezamenlijk lezen van de Landbouwcursus van Rudolf Steiner (de grondlegger van de biodynamische landbouw) afgelopen herfst en winter, gecombineerd met een aantal bedrijfsbezoeken. In Vlaanderen zijn twee groepen Collegiale Toetsing (zie pag. 20) waaraan ook boeren meedoen die niet bij Stichting Demeter zijn aangesloten.

Demeter stikstofkampioen

Biodynamische landbouw is koploper in kringloop-landbouw. De normen en richtlijnen zijn erop gericht dat de boerderij zich ontwikkelt tot een samenhangend geheel, een bedrijfsorganisme. Zo gebruiken Demeter rundveebedrijven minimaal 80% veevoer van eigen bedrijf of van een vast partnerbedrijf. Gebruik van gangbare (drijf)mest is niet toegestaan (bij biologisch mag dit tot 30%). Voor een evenwichtige bemesting is maximaal 112 kg stikstof per hectare toegestaan uit alle meststoffen (bij bio max. 170 kilo N uit dierlijke mest). Ook het gebruik van krachtvoer op BD-bedrijven is laag. De input van stikstof ligt dus op een heel laag niveau.

Demeter Internationaal

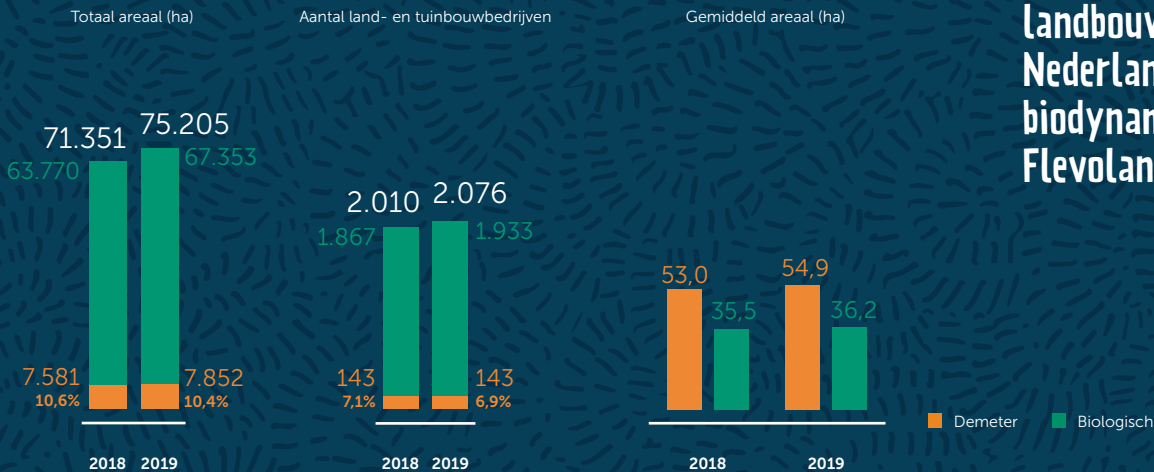
Wereldwijd zijn er januari 2020 6396 Demeter boerderijen (aspiranten niet meegeteld) in 56 landen met samen 208.327 hectare (zie figuur 1.8). Dit is 3% meer dan vorig jaar. Duitsland is verreweg de grootste speler met 45% van het areaal. Nederland staat op de zesde plek. Om tot versterking van de samenhang in de biodynamische landbouwbeving te komen heeft een fusie plaatsgevonden van de internationale koepel van BD-verenigingen (IBDA) en Demeter International (vereniging van certificerende organisaties zoals Stichting Demeter). Ook de Section for Agriculture (onderdeel van de Internationale antroposofische vereniging) draait mee in het bestuur van de nieuwe federatie en is verantwoordelijk voor het werkveld 'Advisory, Research and Training'.

De oprichting van deze nieuwe Biodynamic Federation Demeter International (BFDI) werd 8 februari 2020 bekrachtigd tijdens de jaarlijkse BD landbouwconferentie in Dornach (Zw), waar 900 mensen (vooral boeren en tuinders) uit 48 landen samen kwamen om kennis uit te wisselen en elkaar te inspireren.

Tot nu toe werden beslissingen over nieuwe ontwikkelingen en normen tijdens de jaarlijkse Members Assembly van Demeter Internationaal genomen door de 19 landen met een eigen Demeter certificeringsorganisatie. Bij de eerste ledenvergadering van de Federation in juni 2020 (voor het eerst geheel online) konden alle 47 leden meepraten. Wanneer landen geen eigen organisatie hebben voor de certificering (zoals België), wordt dit door buurlanden of door de BFDI gedaan.

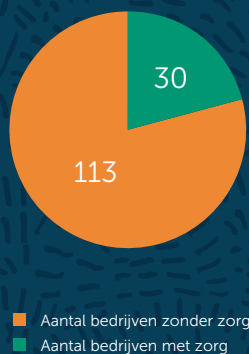

Figuur 1.5 Aandeel van Demeter binnen de totale biologische land- en tuinbouw in Nederland

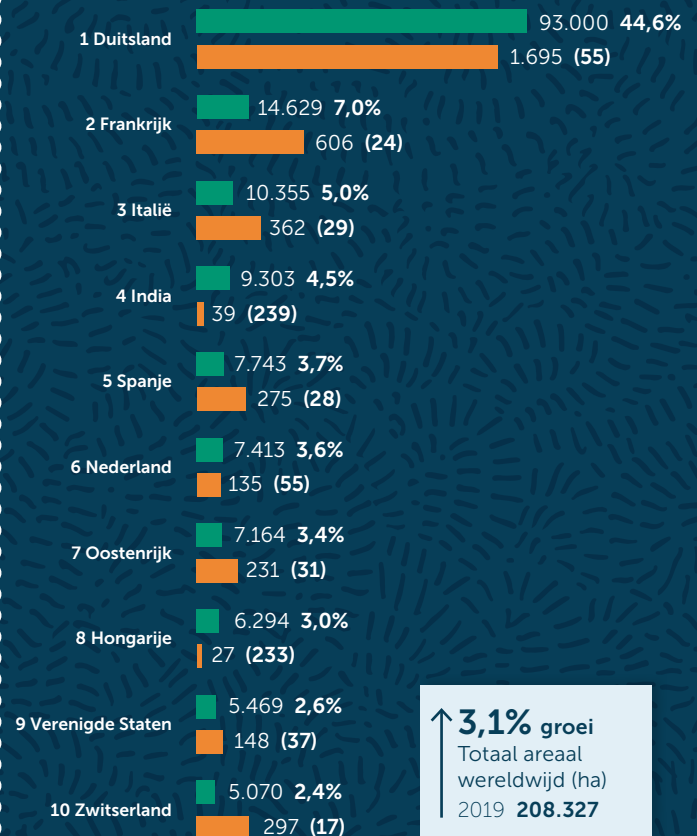

Van het totale landbouwareaal in Nederland is 0,43% biodynamisch. In Flevoland is dat 2,7%.

Figuur 1.6 Het aandeel zorgboerderijen van alle biodynamische bedrijven in Nederland eind 2019

Figuur 1.8 De Top 10 van landen met Demeter landbouw in januari 2020: areaal (groen), aantal bedrijven (oranje), gemiddeld areaal per bedrijf (tussen haakjes)

↑ 3,1% groei
Totaal areaal wereldwijd (ha)
2019 **208.327**

Figuur 1.7 Aantal Demeter landbouwbedrijven in Vlaanderen

In deze tabel wijken de Nederlandse cijfers af van elders in deze Monitor, omdat de aspirant-bedrijven niet zijn meegeteld (Bron: Biodynamic Federation Demeter Internationaal)

**'Varen op je innerlijk kompas
is voor mij de essentie van
biodynamische landbouw'**

Intellectuele kennis is niet genoeg

Eet meer intuïtie

Biodynamisch boer Tom Saat en zijn vrouw Tineke van den Berg zijn dé Nederlandse pioniers van de stadslandbouw. Tussen de nieuwbouwwijken van Almere zijn zij in 1996 gestart met vleesvee en akkerbouw. De stad profiteert van het duurzame beheer van haar groene ruimte. En dankzij de stad heeft de boerderij een rooskleurige toekomst. 'Stad en platteland horen bij elkaar. Dat voelden we intuïtief aan.'

De interesse voor het boerenvak zat er bij Tom Saat al vroeg in. Als kind was hij in de vakantie dagelijks te vinden op het melkveebedrijf van de burens. Na zijn studie Bodemkunde ging Tom als docent/onderzoeker aan de slag bij de Vakgroep Biologische Landbouw van Wageningen Universiteit: "Ik heb geleerd dat intellectuele kennis ook zijn beperkingen heeft. Er zijn zoveel aspecten die bepalen of een gewas wel of niet slaagt. Met alleen je hoofd is dat niet te begrijpen. Het werd mij steeds duidelijker: ik wil zelf een boerderij beginnen en veel meer afgaan op mijn intuïtie. Een vermogen dat je niet zomaar hebt, maar kunt ontwikkelen door kennis, ervaringen, waarnemingen en impulsen te combineren."

Schoolklassen

Vijftientig jaar geleden zochten veel startende boeren hun geluk in Oost-Europa. Zowel Tom als Tineke wilde niet naar de *middle of nowhere*, maar juist het raakvlak met de maatschappij opzoeken. "De Flevopolder is ooit opgezet met

scherpe grenzen tussen dorpen, steden en platteland", aldus Tom. "Rondom Almere lag een landbouwsteppe waar je niemand tegenkwam, zelfs niet in de zomer. Dankzij die radicale grens was ons idee voor een stadsboerderij een inkoopertje. Doordeweeks ontving Tineke schoolklassen op het erf. In het weekend kwamen deze kinderen met hun pa en ma terug naar de boerderijwinkel. Onze vlees- en groenteverkoop draaide vanaf het begin vrij goed. In de loop der jaren hebben we met educatie, excursies en allerlei andere activiteiten nog veel meer verbindingen gelegd met de stad. Het laatste project is in Oosterwold, onze tweede boerderij, waar we woonhuizen en landbouw letterlijk hebben geïntegreerd. Dat was niet eenvoudig omdat dit in strijd is met wetgeving."

Innerlijk kompas

Dat Tom en Tineke met de stad wilden samenwerken, was destijds tegen de stroom in: "In de afgelopen vijftig jaar zijn landbouw en maatschappij in

sneltreinvaart van elkaar losgezongen. De huidige boerenprotesten zie ik als een wanhoopskreet van een sector die zich niet meer begrepen voelt. Juist doordat wij optrekken met burgers en horen wat er bij hen leeft, hebben wij een vruchtbare toekomst gegeven aan onze boerderij. Onze insteek is zo'n succes dat het bedrijf soms sneller groeide dan ik kon bijbenen. Om goed bij mijzelf te blijven, is mediteren een harde randvoorwaarde. Ik zit dan niet stil op een yogamatje maar neem de rust om langs de landerijen en het vee te lopen. Mijn zintuigen stel ik dan open voor alles wat zich aandient. Juist door het loslaten van vastgeroeste patronen kunnen nieuwe ingevingen zich voordoen. De naam Stadsboerderij was destijds ook een intuïtieve ingeving. We voorvoelden dat de verbinding tussen burgers en boeren nodig was. Varen op je innerlijk kompas is voor mij de essentie van biodynamische landbouw."

stadsboerderijalmere.nl

Demeter handel en verwerking

De interesse voor Demeter groeit bij handels- en verwerkingsbedrijven. Het aantal licenties nam in 2019 toe van 76 naar 87. Het aantal contractverwerkers groeide van 38 naar 50.

Stichting Demeter heeft in 2019 14 nieuwe licenties uitgegeven aan handels- en verwerkingsbedrijven. Daarnaast vielen drie bedrijven af. Zo groeide het aantal van 76 naar 87 (**zie figuur 2.1**), een toename van 14%. Hiervan zijn zes bedrijven in Vlaanderen gevestigd. Het aantal boerderijverwerkers (boerderijen die bijvoorbeeld kaas of jam maken) bleef gelijk, namelijk 34. Er waren vier nieuwe licenties en vier afvallers.

Alle Demeter licentiehouders hebben ook een biologische licentie. Eind 2019 stonden in Nederland bij Skal 3115 (boerderij)verwerkers geregistreerd (**zie figuur 2.2**). Van deze bedrijven heeft 3,7% ook een Demeter licentie.

Sinds april 2020 zijn de Distributievoorwaarden vastgesteld, waar alle nieuwe licentiehouders aan moeten voldoen en met een overgangstermijn ook de bestaande licentiehouders (zie ook het bericht hierover op pag. 4). Deze extra eisen aan handelaren en verwerkers zorgen voor billijke verhoudingen in de handelsketen en het voortdurend werken aan ontwikkeling van de biodynamische landbouw. Ook kwalitatief goede communicatie over Demeter naar de consument is

van belang. De 'geholpen bekendheid' van het Demeter Keurmerk is 15%, blijkt uit onderzoek van het Beter Leven Keurmerk en GfK in 2020: 7% weet waar Demeter voor staat en 8% kent het alleen van naam.

Omzet

Bij de handelaren en verwerkers groeide de omzet van verwerkte en (her)verpakte producten in 2019 van 14,8 naar 15,5 miljoen euro, een stijging van 4,7% (**zie figuur 2.3**). Vooral de omzet van zuivelproducten nam toe. De omzet van de boerderijverwerkers bleef gelijk, namelijk 2,5 miljoen euro.

Bij deze cijfers wordt alleen de omzet meegeteld die de bedrijven zelf verwerken of (opnieuw) verpakken. De totale consumentenbestedingen aan Demeter producten zijn volgens een grove schatting ruim 160 miljoen euro. Zie ook de 'Uitleg bij de cijfers' op de pagina hiernaast.

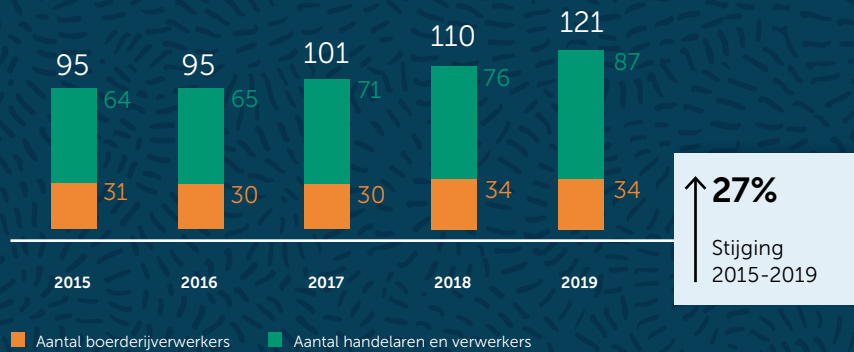
Naar verwachting zal 2020 meer groei vertonen. Door corona is de omzet in natuurvoedingswinkels en boerderijwinkels fors gestegen. Vooral de bezorgdiensten kregen een hoos aan nieuwe klanten te verwerken. Zo is de omzet van webwinkel Hofweb in juni 2020 in vergelijking met juni 2019 naar schatting 40% extra gegroeid door de coronacrisis, naast 45% autonome groei.

Contractverwerkers

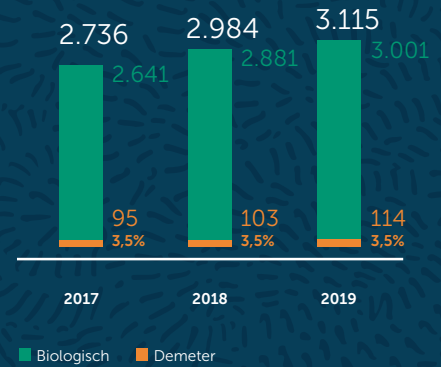
De groei van het aantal loon- en contractbedrijven in 2019 valt op: van 38 naar 50, een groei van 32% (**zie figuur 2.4**). Dit zijn bedrijven die diensten verlenen aan licentiehouders. Zij persen bijvoorbeeld sap voor een boer of bewaren bananen in een rijpingscel voor een handelsbedrijf. Ze hebben een contract met de licentiehouder, maar hebben zelf geen Demeter licentie. Wel worden ze door Stichting Demeter gecontroleerd.

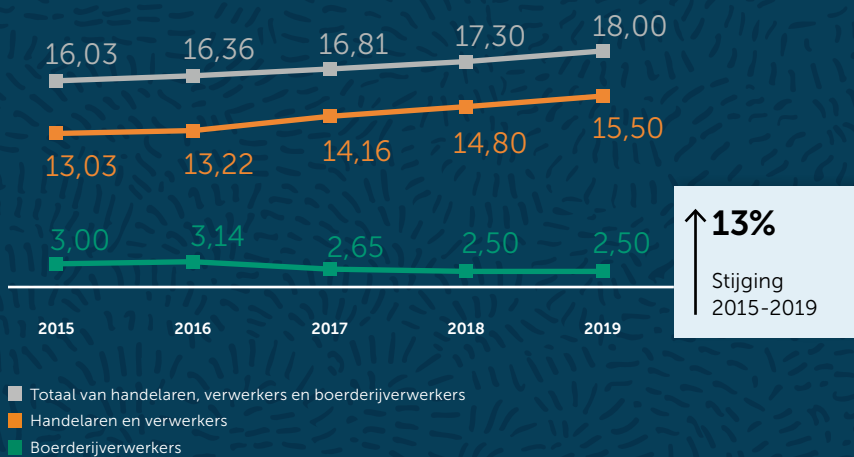
Figuur 2.1 Aantal licentiehouders in Nederland en Vlaanderen

Figuur 2.2 Het aandeel Demeter van het totale aantal biologische handelaren en (boerderij)verwerkers in Nederland

Figuur 2.3 Omzet van Demeter handelaren, verwerkers en boerderijverwerkers in Nederland en Vlaanderen (in miljoen euro)

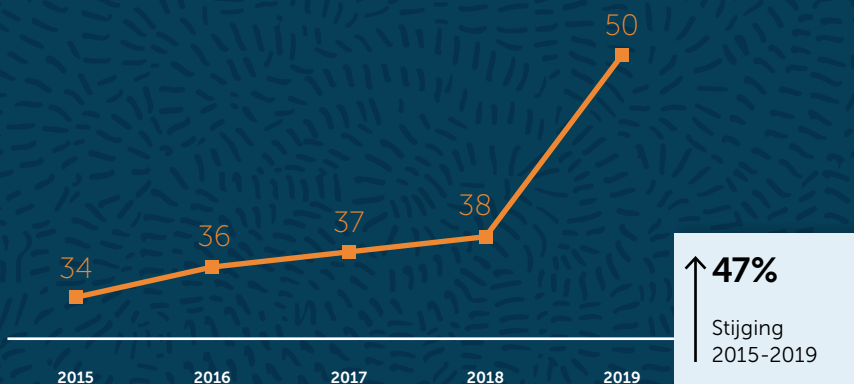
Uitleg bij de cijfers

Waarom is er zo'n groot verschil tussen de grove schatting aan consumentenbestedingen aan biodynamische producten (volgens een grove schatting ruim 160 miljoen euro) en de omzetcijfers in deze grafieken (18 miljoen euro)? Het antwoord is: die cijfers zijn om vijf redenen onvergelykbaar. Wel geven de cijfers een indicatie van de marktontwikkeling.

1. De marge van de winkelier is wel meegerekend bij de biologische consumentenbestedingen en niet bij de omzetcijfers van de Demeterlicentiehouders.
2. Handelaren en verwerkers geven alleen de omzet door van producten die zij met het Demeter keurmerk op de markt brengen. Maar niet alle producten van Demeter landbouwbedrijven komen met dit keurmerk op de markt, omdat de vraag onvoldoende is. Een deel gaat mee in de stroom van 'gewoon biologisch'. Een voorbeeld: als Demeter aardappels worden verpakt in een zak zonder Demeter keurmerk – maar alleen met het Europees biologisch keurmerk – dan worden ze niet in deze omzetcijfers meegenomen.
3. Alle onverpakte aardappelen, groente en fruit komen niet voor in deze omzetcijfers.
4. Geïmporteerde producten worden in het land van herkomst gecertificeerd. Het deel van de import dat niet in Nederland wordt verwerkt of herverpakt, verschijnt dus niet in deze omzetcijfers.
5. Export van Demeter producten gerealiseerd door de licentiehouders zit wel in deze omzetcijfers, maar de export van onbewerkte versproducten niet.

De omzetcijfers in deze grafiek laten wel zien hoe de Demeter omzet zich bij de licentiehouders ontwikkelt door de jaren heen.

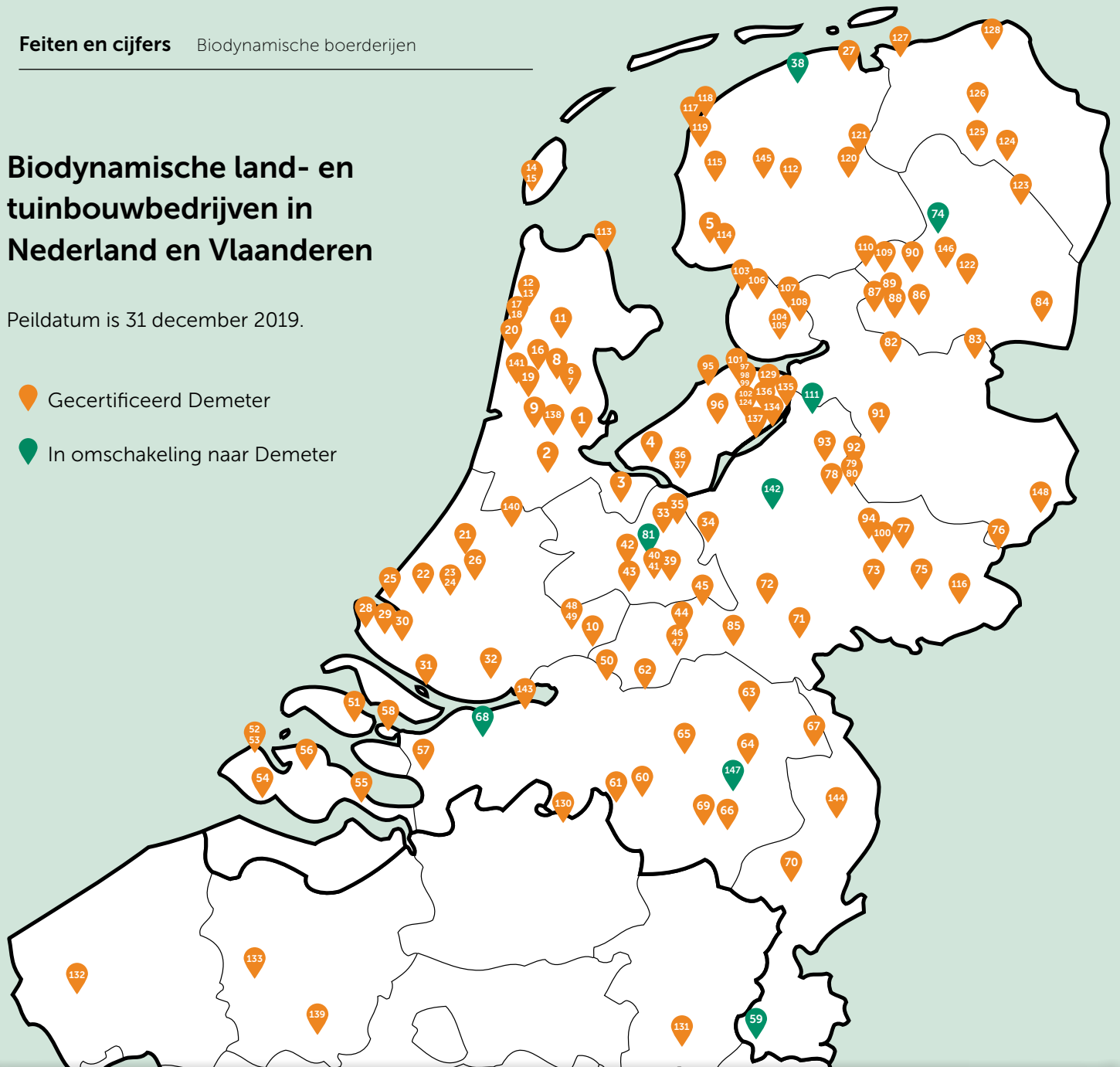
Figuur 2.4 Aantal loon- en contractbedrijven

Biodynamische land- en tuinbouwbedrijven in Nederland en Vlaanderen

Peildatum is 31 december 2019.

- Gecertificeerd Demeter
- In omschakeling naar Demeter

- 1 De Stadshoeve, Amsterdam | 2 V.O.F. Ridammerhoeve, Amstelveen | 3 Land en Boschzigt, 's-Graveland | 4 De Stadsboerderij, Almere | 5 Mts Gerritsma Smink, Elahuizen | 6 Biologisch Fruitbedrijf Konijn, Z.O. Beemster | 7 Sonnevanc, Beemster | 8 Firma- Zijk-Melse, De Rijp | 9 JW Rutte, Zaandam | 10 Tuinderij Moervliet | 11 Boerderij Veelust, Hensbroek | 12 De Lepelaar, St. Maarten | 13 Buitenplaats, Eenigenburg | 14 Stichting Sint Donatus, Den Burg | 15 Novalishoeve, Den Hoorn | 16 Natuurlijk Genoegen vof, Driehuizen | 17 De Noorderhoeve, Schoorl | 18 Raphaelstichting Scorlewald, Schoorl | 19 De Rodenburghoeve, Uitgeest | 20 Wkg. De Klompenhoeve, Egmond a/d Hoef | 21 C.T.M. van Swieten, Stompwijk | 22 Druiwenkwekerij Nieuw Tuinzicht, Den Hoorn | 23 Van Paassen - van Balkom vof, Oude Leede | 24 Coöperatie Hoeve Biesland, Delfgauw | 25 Be-Leaf, 's-Gravenzande | 26 Weleda Nederland N.V., Zoetermeer | 27 Timpelsteed, Engwierum | 28 A. de Winter, Oostvoorne | 29 Tuinbouwbedrijf FJJ de Koning BV, Tinte | 30 Biokwekerij Poldervaart BV, Vierpolders | 31 PC v/d Erve Biologische Akkerbouw, Goudswaard | 32 Mts. Nieuw Bonaventura, 's-Gravendeel | 33 Het Derde Erf, Soest | 34 Schoonderbeek, De Glind | 35 De Heerlijkheid Groot Weede, Hoogland | 36 De Korenbloem, Zeewolde | 37 De Zonnehoeve, Zeewolde | 38 Bakker bio, Munnekezijl | 39 A8, Doorn | 40 Landgoed Kraaybeekherhof, Driebergen | 41 Boerderij De Hondspot BV, Driebergen | 42 Tuinderij Amelis'hof, Bunnik | 43 Groentekwekerij SchalkwijkBV | 44 Thedinghsweert Zorg in Bedrijf B.V., Tiel | 45 Fruitweelde, Ingen | 46 Deeli, Ophemert | 47 Fruitbedrijf Ruissen, Varik | 48 Hoeve Catherine Elisabeth, Noordeloos | 49 Kaasboerderij Noorderlicht, Noordeloos | 50 Groenland Biologische Groentekwekerij Andel BV, Andel | 51 De Mueyehof, Nieuwerkerk | 52 C.V. Ter Linde, Oostkapelle | 53 Boomgaard Ter Linde, Oostkapelle | 54 Eindelienghe, Ritthem | 55 Meulwaeter, Kruieningen | 56 V.O.F. Fruitteeltbedrijf De Ring, Oud Sabbinge | 57 De Kromme Lepel, Bergen op Zoom | 58 Wilhelminahoeve, Anna Jacobapolder | 59 De Poshoof, Maastricht | 60 Beersche Hoeve, Oostelbeers | 61 De Kraanvogel, Esbeek | 62 De Sterregaard, Hedel | 63 De Boomgaard, Zeeland | 64 J.A. Eijkelenburg, Gemert | 65 L.A.C.M van Kessel, Sint Oedenrode | 66 Saanenhof VOF, Heeze | 67 De Watertuin, Groeningen | 68 D.C.C. Schrauwen, Zevenbergen | 69 Gennepier Hoeve, Eindhoven | 70 De Hooge Weyer, Baexem | 71 Doornik Natuurakkers, Bemmel | 72 Veld en Beek, Doorwerth | 73 Blisveld, Drempel | 74 Dennehoeve, Hooghalen | 75 Beenderij Ruimzicht, Halle | 76 De Dennenkamp, Rekken | 77 De Vijfsprong, Vorden | 78 De Hooge Kamp, Beemte Broekland | 79 De Oosterwaarde, Diepenveen | 80 Keizersrande, Diepenveen | 81 Het Oude Klooster, Werkhoven | 82 De Zonnehorst, Punthorst | 83 Het Willink, Ane | 84 't Leeuweriksveld, Emmen | 85 Eko Boerderij de Lingehof, Randwijk | 86 Naaberhoeve, Echten | 87 Belle Marie, Ruinerwold | 88 Het Blauwe Huis B.V., Ruinerwold | 89 Mts. Santing Meyling, Ruinerwold | 90 De Arnica Kwekerij, Dwingeloo | 91 Overesch Ecologische Landbouw, Raalte | 92 Overkempe, De Seizoenen, Olst | 93 De Bolster biologische zaden, Epe | 94 BioNico B.V., Vorden | 95 BD-tuinderij De Stek, Lelystad | 96 De Zonneboog, Lelystad | 97 Warmonderhofstede, Dronten | 98 Warmonderhofstede BV, Dronten | 99 Mts Twisk, Dronten | 100 Het Groene Weten, Vorden | 101 Gaos, Swifterbant | 102 H.J. Westers, Biddinghuizen | 103 Melkvee bedrijf Keurentjes-Pietersma | 104 VOF Keij en van den Dries, Ens | 105 Zonnegoed, Ens | 106 Buitenbant, Bant | 107 VOF Vermuë, Marknesse | 108 Maatschap Vos, Kraggenburg | 109 De Vrolijke Noot, Wapserveen | 110 Villa Sterrebos, Frederiksoord | 111 J.A.M. van Dam en S.M.J. van Dam-Bosman, Hattem | 112 Burdineplaats, Nes | 113 Dijkgatshoeve, Wieringerwerf | 114 Mts S en W Deinum en JM Ensing, Sondel | 115 Brandsma's Pleats, Bolsward | 116 Ekoboerderij Arink, Lielvelde | 117 De Verte V.O.F., Sexbierum | 118 Gerbranda State vof, Pietersbierum | 119 Harmannahoeve, Harlingen | 120 Obio, Drachten | 121 De Kompenje, Drachtstercompagnie | 122 Hansketien, Mantinge | 123 Pluimveebedrijf Boerveenshof, Gasselternijveen | 124 Fruitful, Biddinghuizen | 125 B. Steenbergen, Onnen | 126 van Zanten Biologisch Bedrijf/Het Geweide Hof, Garmerwolde | 127 Nieuw Bromo, Hornhuizen | 128 De Eemstuin, Uithuizermeeden | 129 Aeres Biologisch Bedrijf B.V. | 130 Widar Fonds VZW, Merksplas | 131 Tonanzin, Haren | 132 De Blauwe Spie, Noordschote | 133 De Wassende Maan C.V., Deinze | 134 H.G.P. van Beek en A.M.L. van Beek-Besselink, Flevoland | 135 J.A.M. Rombouts | 136 Mts Nieuwenhuizen, Biddingshuizen | 137 Maatschap A.J.G. en S.W. Westra, Dronten | 138 Fruittuinvanvest, Amsterdam | 139 CVBA De Kollebloem, Sint Lievens-Esse | 140 Kwekerij Eko-logisch, Roelofsarendsrode | 141 Mts Mooij-de Lange, Castricum | 142 Ouwendorperhoeve, Garderen | 143 Vof van der Spek, Lage Zwaluwe | 144 Pluimveebedrijf de Bruijn, Leunen | 145 Boer Brunia, Raerd | 146 De Kaampies, Mantinge | 147 Tuinderij de Antoniushoeve, Aarle-Rixtel | 148 Zuuver, Buurse

Handels- en verwerkingsbedrijven met een Demeter licentie in 2019

* betekent: nieuw in 2019 (B) betekent: België

Handelaren en verwerkers

Bedrijf	Plaats
Aaldering Bio ui	Biddinghuizen
Aaldering Trade BV*	Biddinghuizen
Aardappelgroothandel Jansen-Dongen BV	Tilburg
Agrico (afd Bioselect)	Emmeloord
AgriFirm NWE BV	Apeldoorn
AgroFair Benelux BV	Barendrecht
Baarsma Wines BV*	Zoetermeer
Bakkerij Verbeek BV	Brummen
BD Graan BV	Middenmeer
BD-Totaal BV	Houten
Beetz BV*	Zeewolde
Bidfood BV	Ede
Bio Beta BV	Zeewolde
Biofresh Belgium MV/SA (B)	Gavere
Bio-Freshi BV*	Dongen
Bio Freshi Produce	Breda
Bio Kaas BV	Molenschot
Bio World BV	Poeldijk
BIO-Center ZANN	Berkel en Rodenrijs
Bioorganic Holland BV	Horn
BioRey BV	Lelystad
BioRomeo BV	Ens
CIV Superunie BA	Beesd
Coöperatie "Nautilus Organic" UA	Emmeloord
De Grote Kamp BV	Volkel
De Terp Squashpackers*	Erichem
De Traay	Lelystad
Deli Harmony	Hedel
Delta Wines Nederland B.V.	Waddinxveen
Do-it BV	Barneveld
Eosta BV	Waddinxveen
Ets. Mandy-Mapol (B)	Uccle
Fairtrasa Holland BV	's-Gravenzande
Flevotof BV	Espel
Fresh Way of thinking BV	Lutjebroek
Fritz Vanlerberghe (B)	Passendale
Gebr. Rademaker BV	De Hoef
Global Organics Europe BV*	Amsterdam
Green Organics BV	Dronten
Heegsma BV*	Lemmer
Heerlijkheid Mariënwaerd	Beesd
Hermus Made BV	Made
Het Blauwe Huis BV verwerking	Ruinerwold
Het Zonneliëd	Zeewolde
Hofweb	Biddinghuizen
Holland Pharma	Borculo
Hortica BV	Aandijk
ID organics*	Zaandam
IPOKI BV	Ridderkerk
Ithaka Organic*	Tiel
J.M. Levarht & Zonen BV	De Kwakel
Joannusmolen BV	Cuijk
Just Organic Service & Trading BV	Hoorn
Kaaslust BV	Oosterwolde
Kaasmakerij Henri Willig BV	Heerenveen
Laarakker Bio BV	Well
Maasover Cold Store BV	Waspik
Machandel BV	Haulerwijk
Molens Vermeulen (B)	Oosterzele
NaNa Bio BV	Helmond
Nature Bio Foods BV*	Maasvlakte Rotterdam
Naturelle BV*	Barendrecht
Natuurplan BV*	Holtén

Bedrijf	Plaats
ODI De Dageraad BV (Aurora)	Ven-Zelderheide
Odin Groothandel B.V. Geldermalsen	Geldermalsen
Oerlemans Foods Waalwijk BV	Waalwijk
Onze Bio Slager	Breda
Organic Flavour Company BV	Veenendaal
OTC Organics BV	Dronten
Respect4food BV	Made
Reudink BV	Lochem
Rossano Wijnimport	Nuene
Rouveen Kaasspecialiteiten	Rouveen
SiGuRIDna	Wognum
Sligro Food Group Nederland BV	Veghel
Stoker Vogelaar BV	Biddinghuizen
Thylbert bvba (B)	Oedelem
Top Fresh Handel BV	Kraggenburg
Tradin	Amsterdam
TVA Organics B.V.*	Zeewolde
Twisk Organic Trade BV	Dronten
Udea BV	Veghel
van Rijsingensource BV	Helmond
Warmenbol cvba (B)	Aartselaar
Weerribben Zuivel BV	Nederland
WeGrowOrganic*	Zeewolde
Zonnemaire Biot. Bakkerij Ad van der Westen BV	Waspik

Boerderijverwerkers

Bedrijf	Plaats
BioNico BV*	Warnsveld
Boerderij Ruimzicht	Halle
De Bolster BV	Epe
De Buitenplaats	Eenigenburg
De Dennenkamp	Rekken
De Hondspol VOF	Driebergen
De Kompenije	Drachtstercompagnie
De Muyehof	Nieuwerkerk
De Noorderhoeve	Schoorl
De Vijfsprong	Vorden
De Zaderij Coöperatie U.A.	Bant
Dijkgatshoeve, Raphaelstichting	Wieringerwerf
Ekoboerderij Arink	Lievelede
Fruittelbedrijf De Ring	Oud Sabbinge
Fruitweelde*	Ingen
Hansketien	Mantinge
Kaasboerderij Noorderlicht	Noordeloos
Keizersrande	Diepenveen
Maatschap Dames en Heren Vos	Kraggenburg
Maatschap Nieuw Bonaventura	's Gravendeel
Mts Twisk	Dronten
Nieuw Bromo / Waddenmax	Hornhuizen
Novalishoeve	Den Hoorn
Ouwendorperhoeve	Garderen
Pluimveebedrijf Boerveenshof	Gasselternijveen
Ridammerhoeve	Amstelveen
Saanhof	Heeze
Seaking Rotterdam BV (Deeli Fruits and Honey)	Ophemert
Warmonderhofstede	Dronten
Widar Fonds VZW	Merkspas (B)
Zonnegood*	Ens
Zorgboerderij De Klompenhoeve	Egmond a/d Hoef
Zorgboerderij Naaberhoeve	Echten
Zuuer*	Burse

**'De combinatie van filosofie en praktijk
geeft mij kriebels in de buik'**

[You Will
Grow]

Kriebels in de buik

Eet meer passie

‘Dat is leuk voor mijn vriendje’, dacht de stadse jongedame Mirte Braspenning toen ze op haar middelbare school in Groningen een poster zag hangen van biodynamische landbouwopleiding Warmonderhof. Ze ging met hem mee naar de open dag. Tot haar eigen verrassing voelde Mirte zich gelijk thuis bij de mensen, gebouwen en sfeer. Ze schreef zich in en inmiddels is ze tweedejaars student. “Ik ben verliefd geworden op de landbouw.”

Mirte loopt stage bij biodynamisch tuinbouwbedrijf Leeuweriksveld in Emmen. “Een divers bedrijf”, vertelt ze. “Ze hebben groentepakketten, een erfwinkel en webshop en ook een paar koeien voor de mest en het vlees.” Om zoveel mogelijk te leren, werkt Mirte met al deze bedrijfs-onderdelen mee. “Ik vind alles leuk”, zegt ze. “Nu ik voor deze ontwikkelingsweg heb gekozen, ga ik er ook helemaal voor. Ik wil er heel erg goed in worden en ook alles leren over de natuur.”

Paardenkracht

De passie die Mirte voor het boerenvak voelt is onlosmakelijk verbonden met de biodynamische landbouw: “De combinatie van filosofie en praktijk geeft mij kriebels in de buik. Het wordt voor mij steeds duidelijker dat voeding meer is dan fysieke voedingsstoffen. Er speelt ook een geestelijke kant mee die ons voedt.” Dat het boerenbedrijf als een levend organisme wordt behandeld, vindt Mirte ook geweldig: “Met een

gemengd bedrijf en gesloten kringloop kun je daar op inspelen. Als jouw eigen dieren het zelf geteelde voer eten, sluit hun mest beter aan op de bodem en het landschap. Zo kun je harmonie brengen in het bedrijf als geheel.” Hoewel Mirte ervan overtuigd is geraakt dat wat zij leert de meest duurzame manier is om voedsel te produceren, ziet ze ook nog

‘Door met mijn handen in de aarde te werken, ben ik dichterbij mezelf gekomen’

ruimte voor ontwikkeling: “Met mijn eindwerkstuk wil ik onderzoeken of ik een boerenbedrijf kan ontwerpen dat meer energie produceert dan het zelf nodig heeft, onder andere door gebruik

van paardenkracht en via planten die zonne-energie vastleggen. Paarden zijn sowieso beter voor de bodem dan zware trekkers. Bovendien moeten we simpelweg af van de fossiele brandstoffen, niet alleen omdat ze vervuilend zijn, maar op de lange termijn gewoon opraken.”

Fantastisch gevoel

De slogan van Warmonderhof – ‘mens worden aan de landbouw’ – heeft Mirte aan den lijve ervaren: “Ik heb vwo gedaan en zag mezelf als iemand die slim is en goed kan leren. Door met mijn handen in de aarde te werken, ben ik dichterbij mezelf gekomen. Praktisch bezig zijn met dingen die heel écht zijn, past bij mij. Als kind kon ik heel dromerig zijn. Nu ben ik meer op de aarde geland en daadkrachtiger geworden. Mijn denken en doen is meer in balans gekomen.” Na de Warmonderhof wil Mirte eerst nog wat rondkijken en ervaring opdoen in de wijde wereld: “Een eigen bedrijf krijg je niet zomaar. En als je het eenmaal hebt, kom je er ook niet zo makkelijker meer vanaf.”

warmonderhof.nl

Biodynamische organisaties

Verschillende organisaties werken samen aan de ontwikkeling van de biodynamische landbouw, ieder vanuit haar eigen kwaliteiten en focus. De intentie om steeds weer nieuwe stappen te zetten zorgt voor een sector met grote veranderkracht en vernieuwende initiatieven.

- Stichting Demeter: certificatie en promotie van het Demeter keurmerk (zie hieronder)
- Warmonderhof: opleiding zorgt voor nieuwe aanwas BD-boeren (pag. 23)
- Kraaybeekhof: cursussen en inspiratie (pag. 26)
- BD Grondbeheer: landbouwgrond verwerven voor BD boeren (pag. 27)
- BD-Vereniging: zorgt voor ontmoeting, verbinding en ontwikkeling (pag. 28)

Stichting Demeter

You Will Grow

De nieuwe internationale campagne You Will Grow raakt de kern van de biodynamische landbouw: werken aan ontwikkeling en innerlijke groei.

You Will Grow (zie pag. 4) is vanuit Demeter Internationaal (die nu verder gaat als Biodynamic Federation Demeter International) ontwikkeld. Deze internationale promotiecampagne richt de aandacht op innerlijke groei en op voortdurende ontwikkeling van bedrijven, gericht op waarden die voor de samenleving van belang zijn.

Werken aan ontwikkeling is verankerd in de Demeter voorwaarden. Zo doen sinds tien jaar alle boerenbedrijven mee aan **Collegiale Toetsing**. Onder begeleiding van een coach brengen groepen van vier tot zes boeren een bezoek aan elkaar, bespreken de biodynamische aspecten op het bedrijf en kijken hoe het bedrijf zich verder kan ontwikkelen. Drie jaar geleden is als hulpmiddel een poster ontwikkeld waarop negen kernthema's

staan vermeld zoals 'samenhang bedrijfsorganisatie', 'levende bodem', 'voedingskwaliteit' en 'sociale verbindingen'. Tijdens de bijeenkomsten kan hierop worden ingevuld wat de boer op deze vlakken wil bereiken en hoe hij of zij daar aan werkt. De Collegiale Toetsing heeft internationaal navolging gekregen. De in Nederland ontwikkelde poster is vertaald naar het Frans, Engels, Fins, Deens, Noors, Spaans, Portugees, Hongaars, Sloveens en Hebreeuws.

Sinds 1 april 2020 moeten ook handelaren en verwerkers zich verbinden met het voortdurend werken aan ontwikkeling. Dit is vastgelegd in **de nieuwe Distributie Voorwaarden** (zie pag. 4). Handelaren of verwerkers die een Demeter licentie aanvragen moeten hieraan voldoen, bestaande licentiehouders hebben twee jaar om de voorwaarden in praktijk te brengen.

Binnen de organisatie moet minimaal één persoon kennis hebben van de algemene uitgangspunten en richtlijnen en de bedrijfsspecifieke voorwaarden van Demeter. Een vaste contactpersoon is verantwoordelijk voor het maken van een meerjaren-ontwikkelingsplan, het

participeren in evaluatie- en ontwikkelingsgesprekken en periodieke rapportage over de voortgang van het ontwikkelingsproces. Voor medewerkers die dit soort kennis willen verwerven, heeft Stichting Demeter een nieuwe cursus opgezet, **'Demeter voor handelaren en verwerkers'**.

Aan boeren die een Demeter licentie wilden aanvragen werd altijd al de voorwaarde gesteld dat ze bekend waren met de achtergronden van BD. Voor hen wordt de cursus **'Doorschakelen naar Demeter'** verzorgd, vlak na de BioBeurs, waar veel mensen zich aanmelden. In februari-maart 2020 hebben 16 boeren deze cursus gevolgd.

In 2019 heeft Stichting Demeter **25 nieuwe licenties** afgesloten met boeren, verwerkers en handelaren. Hoe een bedrijf een licentie krijgt, wordt uitgelegd op pagina 22.

De Demeter voorwaarden zijn continu in ontwikkeling. Soms komt de behoefte aan nieuwe regels uit eigen land, soms vanuit het buitenland. Zo is er vanuit de Nederlandse consument een sterke wens om kalveren bij de koe te laten lopen. Weerribben Zuivel, producent van het

Medewerkers van de Kollebloem hebben op de poster van de Collegiale Toetsing ingevuld wat voor hen belangrijk is op het bedrijf

biodynamische zuivelmerk Zuiver Zuivel, wil hier graag aan tegemoet komen. Aangezien er aan kalveren bij de koe, naast voordelen, ook enkele flinke obstakels kleven (zo kunnen kalveren verwilderen en is minder melk beschikbaar voor de verkoop), is nu nog slechts een deel van de Demeter melkveehouders er enthousiast over. De Demeter Voor-

Ook handelaren en verwerkers verbinden zich met de waarden van Demeter

waarden Commissie gaat zich buigen over een voorstel om melkveehouders te verplichten om te experimenteren met kalveren bij de koe. De glastuinders verdiepen zich momenteel in de wens, afkomstig vanuit andere landen, om extra eisen te stellen aan de glastuinbouw. Voor alle Demeter bedrijven geldt al dat minimaal 10 procent van het areaal ingericht is als natuur, maar sommige landen vinden dat het bij

het intensieve karakter van de glastuinbouw past om daarbij een groter aandeel natuur in de richten.

Om de **bekendheid van Demeter te vergroten** heeft Stichting Demeter haar activiteiten op sociale media versterkt. Wekelijkse, positieve berichten met mooie beelden over hoe mooi landbouw kan zijn spreken aan. Het aantal volgers op Facebook groeide afgelopen jaar van ca. 5000 naar 6000. Een filmpje van een kalfje bij de koe werd 18.000 keer bekeken. De columns van directeur Bert van Ruitenbeek worden vaak gedeeld. Demeter is nu ook actief op Instagram en heeft in een half een jaar 1400 volgers verzameld. Het (papieren) Demeter Magazine is via biologische speciaalzaken verspreid als bijlage van de Krant van de Aarde. Het was zo snel op dat voor de Bio-Beurs een geactualiseerde versie gemaakt. Totale oplage was 20.000. Ieder jaar organiseert Stichting Demeter samen met partners het **Demeter congres** (zie pag. 5). In juli 2019 organiseerde Stichting Demeter een vertoning van de film **The biggest little farm** voor een uitverkocht Beauforthuis over de opbouw van een BD-boerderij in Californië.

Samen met BD-Vereniging, BD Grondbeheer en Stichting Zaadgoed heeft Stichting Demeter het project **Toekomst Zaaïen** georganiseerd. Iedereen was welkom om bij zes biodynamische boerderijen in oktober 2019 graan te komen zaaïen. Nieuw was het project **Familie Pompoen** (zie pag. 6), samen met Warmonderhof, Odin en Hofweb. Door mensen te betrekken bij de teelt en zaadwinning van 'familiepompoenen' van Warmonderhof tuinder Isabel Duiniveld, werd meer bewustzijn gecreëerd over zaadteelt en over dat vitaal voedsel begint met vitaal zaad.

Jaarcijfers

De middelen van Stichting Demeter zijn voor het overgrote deel (83%) afkomstig van bijdragen van de licentiehouders. De helft van haar uitgaven gaan naar personeel, huisvesting en overige kosten. De rest gaat naar inspecties voor certificering, promotie en projecten. Er was in 2019 een overschot van 51.447 euro over. Dit is toegevoegd aan de reserves.

Opbrengsten en kosten van Stichting Demeter in 2019

Opbrengsten	
Bijdragen licentiehouders	392.396
Projectinkomsten	52.872
Overige baten	25.783
Totaal	471.051

Kosten	
Personele kosten	173.651
Huisvesting en overige kosten	72.221
Certificering (inspecties)	54.794
Promotie en voorlichting	34.396
Projecten	84.542
Positief resultaat	51.447
Totaal	471.051

Hoe krijgt een bedrijf het keurmerk?

Normen en richtlijnen

Stichting Demeter verzorgt de certificering van het Demeter keurmerk. De Biodynamic Federation Demeter International stelt de normen en richtlijnen op hoofdlijnen vast en vervolgens bepaalt de Demeter Voorwaarden Commissie (DVC) van Stichting Demeter hoe die regels in Nederland en Vlaanderen worden geïnterpreteerd. Ook kan de DVC zelf aanvullende voorwaarden opstellen, passend bij de Nederlands-Vlaamse situatie. De optimale verzorging van levenskrachten vormt hierbij het uitgangspunt, zowel in de landbouw als in de verwerking. De richtlijnen en normen van het Demeter keurmerk zijn continu in ontwikkeling om zo goed mogelijk in te kunnen spelen op vragen vanuit de (internationale) praktijk en vanuit de samenleving.

Licentie

Wanneer een bedrijf een licentie aanvraagt, gaat Stichting Demeter er op bezoek. Daarna vindt de beoordeling plaats door de Demeter Licentie Commissie (DLC). Na het verkrijgen van een licentie volgen er jaarlijkse, onafhankelijke controles vanuit geaccrediteerde controle-organisaties. Wanneer inspecteurs afwijkingen rapporteren, worden die besproken in de DLC en wordt beslist of bedrijven wel of geen certificaat krijgen. De DLC kan ook ontheffingen afgeven en sancties opleggen, waaronder boetes. Bij ernstige en aanhoudende overtredingen raakt het bedrijf zijn licentie kwijt en dus het recht om het keurmerk te voeren.

Een volledig overzicht van normen en richtlijnen staat in het Handboek Demeter Voorwaarden, te downloaden via stichtingdemeter.nl

Demeter kernwaarden

De kernwaarden van Demeter komen tot uiting in onder andere deze normen.

Landbouw

Levende bodem

- Bemesting gericht op evenwicht (max. 112 kg N/ha)
- Verbod op stomen van de grond
- Geen gangbare drijfmest
- Ruime vruchtwisseling en toepassing van groenbemesting

Integriteit van dieren

- Verbod op onthoornen en knippen van snavel en staarten
- 2 hanen per 100 hennen
- Verbod op extreme vleesrassen
- Verbod op reproductie via embryo-transplantatie

Dierenwelzijn

- Verplichte weidegang
- Max. 5 leghennen per m² leefoppervlakte
- Strooien van hele granen voor kippen

Levenskracht

- Toepassing van preparaten
- Minimaal 10% biodiversiteit
- 100% biologisch voer en gebruik van biologisch stro
- Bedrijfseigen voer en melk
- Bedrijfseigen mest of door samenwerking met partnerbedrijf
- GGO-vrij (ook vrij van protoplastfusie, een GGO-gerelateerde veredelings-techniek die binnen de biologische normen wel is toegestaan)

Verwerking

Ingrediënten

- 90% is van Demeter-kwaliteit, tenzij expliciet anders vermeld

Verpakking

- Verpakkingsmateriaal van PVC of met nanodeeltjes is verboden en aluminium dient te worden vermeden
- Verpakkingen worden beoordeeld op milieu- en kwaliteitsaspecten

Geur- en Smaakstoffen

- Alleen kruiden, specerijen en pure extracten zijn toegestaan

Conservering

- Conservering op basis van nitriet, citroenzuur en ascorbinezuur (vitamine C) is niet toegestaan

Bewerking

- Melk mag niet worden gehomogeniseerd
- Het gebruik van een magnetron is niet toegestaan
- Beperkingen in het gebruik van proceshulpstoffen zoals antischuimmiddelen
- Beperkingen in toegestane zoetstoffen

Opslag

- Gebruik van ethyleengas in opslagruimten voor het rijpen van groenten is niet toegestaan

Warmonderhof

Kennis- en opleidingscentrum voor biodynamische landbouw

Met de nieuwe afdeling trainingen en de nieuwe practor kringlooplandbouw draagt Warmonderhof volop bij aan de transitie van de landbouwsector richting duurzaamheid.

Warmonderhof Trainingen opgericht

Warmonderhof, kennis- en opleidingscentrum voor de biologisch en biodynamische landbouw, wil wegwijzer en versneller zijn voor verdere verduurzaming van de Nederlandse landbouw. Met een nieuwe afdeling trainingen en steun van het Europees Landbouwfonds voor plattelandsontwikkeling en de provincie Flevoland biedt zij vanaf najaar 2019 in drie jaar tijd een negental meerdaagse trainingen aan voor boeren en medewerkers in de biologische, biodynamische en gangbare landbouw en in landbouwgerelateerde beroepen. Denk aan: begeleiding bij biologische bedrijfsovername of -start, kringlooplandbouw, de kunst

(en winst) van het samenwerken, zingeving in de landbouw en het composteren van reststromen.

warmonderhoftrainingen.nl

Eerste practor kringlooplandbouw

Ruud Hendriks, docent bodemvruchtbaarheid en teamleider van Aeres MBO Dronten Warmonderhof, is in juni 2020 benoemd tot practor kringlooplandbouw bij Aeres MBO.

Decennialange kennis en ervaring als inspiratiebron voor eigentijdse kringlooplandbouw

Daarmee heeft Aeres Warmonderhof de primeur. Practoraten zijn de MBO-variant op de lectoraten in het HBO. Het practoraat richt zich mede op het vinden van verbindingen tussen gangbare en bio-(dynamische) landbouw. "In de biologische landbouw is de kringloop binnen een bedrijf of binnen de sector relatief goed ontwikkeld. Voor de land- en tuinbouw als geheel, bio en gangbaar, is het verder benutten van de reststromen uit de maatschappij nog een flinke weg te gaan. De doelstelling van het ministerie om krachtvoer van overzee en kunstmest sterk te reduceren vraagt grote

veranderingen. Zo groot dat in mijn visie transitie een passender woord is dan verandering. Daar speelt ook nog een energietransitie doorheen, die ik er niet los van zie", aldus Hendriks. Hij blijft naast zijn practoraat twee dagen per week werkzaam als senior docent bodemvruchtbaarheid en circulaire landbouw.

landbouwkringlopen.nl

Uitdagende praktijkomgeving

Stichting Warmonderhof heeft haar reorganisatie afgerond. Bij deze reorganisatie zijn de tuinbouw, akkerbouw en veehouderij samengebracht in Warmonderhofstede BV. De bedrijven vallen nu direct onder Stichting Warmonderhof. Dit jaar is er gewerkt aan de personele invulling van deze nieuwe organisatie. Dit proces loopt nog. Diverse functies worden voornamelijk op interim-basis ingevuld. De stichting zoekt naar mensen die naast hun kennis en ervaring in de BD-landbouw ook affiniteit hebben met het onderwijs. Zo wil Stichting Warmonderhof een stevige basis neerzetten voor een uitdagende en toekomstgerichte praktijkomgeving voor de studenten, binnen het samenwerkingsverband met Aeres MBO Dronten Warmonderhof.

← Als practor kringlooplandbouw gaat Ruud Hendriks verbindingen leggen tussen gangbare en bio(dynamische) landbouw

Aantal leerlingen op Warmonderhof

	Aantal 2017-2018	Aantal 2018-2019	Aantal 2019-2020	Aantal 2020-2021
Voltijd studenten (BOL; jongeren)	120	124	108	112
Deeltijd studenten (BBL; volwassenen)	170	154	145	180
Totaal	290	278	253	292

**'Als iemand zijn of haar plek
binnen het geheel weet te vinden,
kan er iets bijzonders ontstaan'**

Gedragen door de gemeenschap

Eet meer verbinding

Al meer dan veertig jaar is Landgoed Kraaybeekerhof een gastvrije oase in het hartje van Driebergen. Naast biodynamische landbouw zijn er wandelpaden, vergaderzalen, een theetuin, een winkel en de academie. Dat maakt de plek geliefd bij een breed publiek. Stadsboer Dave Hardy coördineert samen met zijn compagnon Jasper de zelfoogsttuin. Door risico's en overvloeden in de oogst te delen, kunnen mensen zich tastbaar verbinden met het landgoed.

Zowel Dave als Jasper zijn ooit opgeleid als biodynamische tuinder op de Warmonderhof. Toen in mei 2017 de toenmalige tuinder van Kraaybeekerhof onverwacht vertrok, werden de mannen gevraagd om de tuin voor dat teeltseizoen te redden. Hun voorganger liet overigens een keurig omgeploegde tuin met pril plantgoed achter. Plus: een idee voor een gemeenschapstuin. Omdat Dave en Jasper veel potentie in dit idee zagen, zijn ze gebleven om het plan uit te werken tot een zelfoogsttuin. Enerzijds past die sociale aanpak bij henzelf; beiden hebben een achtergrond in de sociale sector. Anderzijds is het een goede manier om een kleinschalige tuin rendabel te maken. Inmiddels gaat de zelfoogsttuin het vierde oogstseizoen in. Dave: "Er doen 125 huishoudens mee en volgend jaar kunnen we wellicht doorgroeien naar 150."

Plantjesmarkt

Met hun aanpak sluiten Dave en Jasper naadloos aan op de stille kracht van het landgoed. "Op magische wijze wordt deze plek gedragen door de gemeenschap", aldus Dave. "Wekelijks werken er wel veertig vrijwilligers mee, sommigen

al tien jaar of meerdere dagen per week. Als iemand zijn of haar plek binnen het geheel weet te vinden, kan er iets bijzonders ontstaan. Zo zijn de plantjesmarkt en kruidentuin initiatieven van vrijwilligers, die er hun ziel en zaligheid in leggen. Daar tegenover staat dat deze plek het niet accepteert als één persoon de baas gaat spelen. Het landgoed is van niemand en dus van iedereen. Dat klopt ook met het feit dat de grond met schenkgeld vanuit de gemeenschap wordt vrijgemaakt door Stichting BD Grondbeheer. Ik besef heel goed dat ik één van de velen in een rij ben, die door de jaren heen bijdraagt aan de continuïteit. Soms, als mensen zonder toestemming gaan picknicken, schiet ik in de gedachte: blijf van mijn tuin af. Maar het lukt steeds beter om het als een bevrijding te zien: het is niet van mij, ik hoef dit niet alleen te dragen. De persoon die daar gaat zitten, is evengoed verantwoordelijk."

Valeriaan

Met de verscheidenheid aan gewassen, dieren, mensen en natuur is het landgoed een dynamisch geheel. "In het omarmen zit de verbinding," zegt Dave.

"Dat doen wij door niet te oordelen maar te accepteren. Als bijvoorbeeld de komkommers het niet goed doen, is dat jammer maar ze mogen er nog steeds zijn. Omdat we een productiebedrijf zijn, proberen we wel bij te sturen. Met bijvoorbeeld valeriaan ondersteunen we de komkommers om beter met stress om te gaan. Zo proberen we alle processen, bij zowel gewassen als mensen, te omarmen en ondersteunen. We denken in overvloed en vertrouwen erop dat het goed komt."

kraaybeekerhof.nl

Stichting Kraaybeekerhof Wat je binnen leert, ervaar je buiten

Kraaybeekerhof beleefde een roerig jaar. Kraaybeekerhof BV, die de gebouwen beheerde en de catering verzorgde, ging juli 2019 failliet. Geliefd docent Derk Klein Bramel overleed. En vanwege corona werd het veelbelovende voorjaars-cursusprogramma stilgelegd.

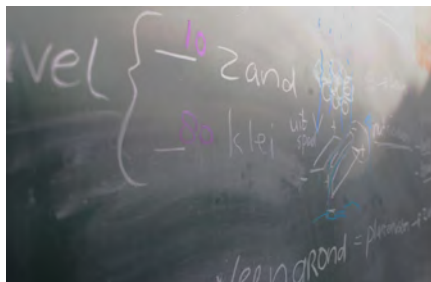
De kracht van Kraaybeekerhof Academie is dat cursussen en opleidingen plaats vinden op een landgoed waar al heel lang biodynamisch wordt gewerkt. Cursisten kunnen de stof, die wordt overgedragen door praktijkdocenten, direct in de (bijen)tuin beleven. Er vinden wezenlijke ontmoetingen plaats. Ondanks het faillissement van het facilitair bedrijf, draaiden Kraaybeekerhof Academie en de Zelfoogsttuin met enkele aanpassingen gewoon door. Wat een veel grotere impact had, was het plotselinge overlijden van Derk Klein Bramel, een geliefd landbouwdocent. Een groot verdriet en gemis. Vlak voor zijn sterven had hij de studenten nog op een prachtige manier toegesproken bij de diplomabijeenkomst van de opleidingen Natuurvoedingskundige en BD-landbouw.

Tot onze verwondering kon zijn werk voortgang vinden door andere docenten, waarvan sommigen zich spontaan bij Kraaybeekerhof Academie meldden. Ook zij wisten op geheel eigen wijze de studenten te raken.

Najaar 2019 bracht een rijk gevuld programma, met een extra editie van de kennismakingscursus 'Natuurvoeding in een Notendop' en de 'Driedaagse Permacultuur'. Ook het voorjaars-

Natuurvoedingskundigen in opleiding krijgen praktijk- en theorielessen over een levendige bodem, als basis voor vitale voeding

programma was veelbelovend, tot op 15 maart de deuren noodgedwongen sloten vanwege de 'intelligente lockdown'. Hier en daar werden wat online lessen verzorgd, echter in overleg met studenten werd het meeste opnieuw ingepland na de zomer, in het vertrouwen dat we dan weer in ontmoeting met elkaar de lessen kunnen voortzetten. In juni 2020 startten twee cursussen en deden we ervaring op met de anderhalve-meter-norm.

In het voorjaar is een start gemaakt met het herinrichten van de Academie organisatie. Een dynamisch en organisch proces, waarbij de uitkomst nog niet

Cursisten kunnen de stof, die wordt overgedragen door praktijkdocenten, direct beleven op het landgoed

vaststaat. Doel is een toekomstbestendige, robuuste organisatie op Landgoed Kraaybeekerhof in nauwe samenwerking met de andere gebruikers, waaronder de tuinders (zie ook pag 25). Want ook in de toekomst zal gelden: wat je binnen leert, ervaar je buiten (en andersom).

Evenwichtskunst

Ellen Folkersma, tot juli 2020 coördinator Kraaybeekerhof Academie:
"We onderwijzen 'evenwichtskunst' in deze wereld, door af te stemmen op de natuur. Jouw natuur, die van de ander, en die van de Aarde en haar bewoners. Deze evenwichtskunst hebben wij zeker in het afgelopen roerige jaar ook zelf beoefend. We zijn er nog, ondanks tegenslagen, en vinden een nieuwe weg."

Stichting BD Grondbeheer Fusie met Loverendale

Stichting BD Grondbeheer en Stichting Loverendale, eigenaar van de Zeeuwse boerderijen Ter Linde en Wilhelminahoeve (samen 163 ha), bundelen hun krachten.

Stichting Loverendale beheert het erfgoed van Marie Tak van Poortvliet (1871-1936). Deze bevlogen antroposofe richtte in 1926 de Cultuurmaatschappij Loverendale op om de BD-landbouw een forse impuls te geven op haar landerijen. Boerderij Ter Linde is nu de oudste BD-boerderij van Nederland. Stichting Loverendale kreeg in 2000 een tweede boerderij in beheer, De Wilhelminahoeve, die via vererving in bezit was gekomen van Ineke van Strien (1950). Op 26 juni 2020 vond de fusie plaats. De belangrijke impuls die Marie Tak van Poortvliet bijna 100 jaar geleden aan de Nederlandse BD-landbouw gaf, wordt nu doorgedragen door BD Grondbeheer. De fusie werd mogelijk dankzij een bijzondere gift van Ineke van Strien. Zij beëindigde haar recht op het vruchtgebruik van Wilhelminahoeve ten gunste van BD Grondbeheer. Na de fusie beheert BD Grondbeheer 534 hectare voor 21 pachters.

Verbreding

BD Grondbeheer heeft haar werkveld verbreed. Tot nu toe was alle grond die zij kocht bestemd voor BD-boeren, maar

dat geldt niet voor de aankopen van 12 hectare voor Coöperatie Herenboeren Land van Weert (oktober 2019) en van 14 hectare voor biologisch melkveebedrijf Hoeve Gaastzigt (maart 2020). De manier waarop deze boerderijen werken sluit wel goed aan bij de missie van BD Grondbeheer: een gezonde landbouw, een gezonde aarde en een gezonde economie. De aankopen vormen de vrucht van Aardpeer, het samenwerkingsverband van Grondbeheer met Herenboeren, Wij.land en het Triodos Regenerative Money Centre. Samen hebben zij plannen uitgewerkt voor de uitgifte van een obligatielening gericht op particulieren en institutionele beleggers in het najaar van 2020.

Kees van Biert, voorzitter van BD Grondbeheer: "Voor ons is deze schaalvergroting belangrijk. Het geeft ons meer kracht om,

samen met burgers, investeerders en beleidsmakers, te werken aan de groei van een landbouw waar bodemvruchtbaarheid, biodiversiteit en sociale samenhang voorop staan."

Community funding

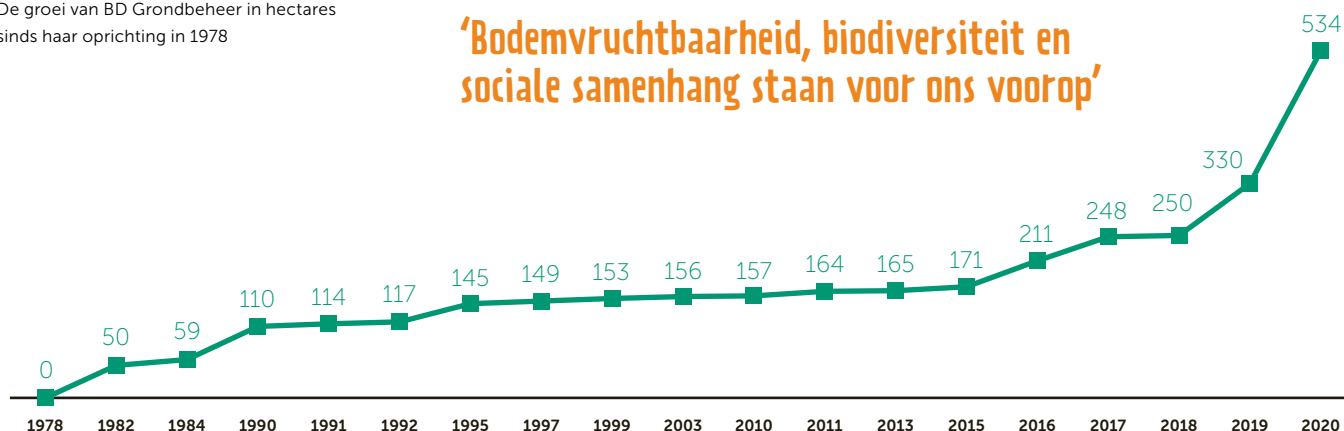
De campagne 'Vrije grond voor Urtica de Vijfsprong' die BD Grondbeheer voert na de aankoop van 13,5 hectare voor deze zorgboerderij in juli 2019, is een groot succes. De gemeenschap rond de boerderij zet zich volop in, onder andere via de boerderijwinkel en Facebook, om mensen te werven die geld schenken of eeuwigdurende obligaties kopen. Zo kwam er geld binnen door cadeaubonnen te maken, via bonnen in het kerstpakket van de medewerkers en via een markt op de naburige vrijeschool. In één jaar is al 8 van de 13,5 hectare vrijgemaakt.

Tim Moerman, pachter van Loverendale boerderij Ter Linde

De groei van BD Grondbeheer in hectares sinds haar oprichting in 1978

'Bodemvruchtbaarheid, biodiversiteit en sociale samenhang staan voor ons voorop'

BD-Vereniging

Profiteren van eigenaardigheden

Het concept bedrijfsindividualiteit werd in 1924 door Rudolf Steiner in de landbouwcurcus geïntroduceerd. 'Werken met individualiteit' is een project van de BD-Vereniging.

Bedrijfsindividualiteit kan je herkennen in de geschiedenis van het bedrijf, met daarbij de geografische ligging, de eigendomsverhoudingen. Je herkent het ook in de mensen die er werken en de initiatieven die ze nemen. Het gaat erom het bedrijf als een zelfstandige entiteit te willen zien, met haar eigen eigenaardigheden. Daarna is het de opdracht om te leren werken met die unieke, individuele kwaliteiten. Kraaybeekhof is het eerste bedrijf dat voor een jaar meedoet in dit project 'Werken met individualiteit'.

Op een van de bijeenkomsten onderzochten we, samen met de mensen die bij de tuin en het landgoed betrokken zijn, een perceel waarop de gewassen het niet zo goed deden. Er stonden restjes bieslook, peterselie, veldsla. Het veld maakte een verlaten, afgeknepen indruk. Het riep een gevoel van verdriet op. Een rij herfstasters stond tussen dit perceel en de rest. De afscheiding met de achtertuinen van

de burens bestond uit verwilderd gras. Net of dit veld er niet bij hoorde. We gingen aan de slag om die dynamiek juist positief, als een activiteit, te karakteriseren: 'verinnerlijkend verwerken', 'vasthoudend stilvallen', 'dichtslaand terugtrekken'. Zo kwamen we op kwaliteiten als van een dichter, een diamantslijper, een smid.

We zijn steeds op zoek naar een individuele aanpak

De volgende keer bleek Dave Hardy – een van de tuinders – het perceel aangepakt te hebben. Op het eerste gezicht was er niks veranderd. Maar de beleving was veel vitaler. Dave wees ons de veranderingen aan. "Ik heb de rij herfstasters aan de westkant verplant. Die staan nu aan de achterkant van het veld. Daarna ben ik aan de gang gegaan met de verwaarloosde rand gras aan de kant met de burens. Dat hoort er als het ware weer meer bij." Dave vertelde dat de opmerking over het licht – waar de diamantslijper mee werkt – hem aangezet had tot zijn aanpak. We waren allemaal verbaasd dat de ingrepen aan de periferie zo'n impact konden hebben. Als het gewas niet goed groeien wil is het een algemeen advies om te bemesten en de grond om te werken. Hier hebben we geprobeerd te achterhalen wat dit veld zelf wil; welke handelingsimpuls hier leeft. Wat je daarbij ontdekt en benoemt, blijkt tot concrete maatregelen te kunnen leiden.

In het project 'Werken met individualiteit' zijn we steeds op zoek naar zo'n individuele aanpak; voor een onderdeel, of voor het bedrijf als geheel. Het project heeft tot doel dat 100 jaar na de introductie het idee Bedrijfsindividualiteit tot de dagelijkse bagage van iedere boer, tuinder, handelaar of verwerker hoort. Neem als je met je eigen bedrijf wilt deelnemen contact op met albertdevries@onderzoekineigenwerk.nl of lucambagts@bdvereniging.nl.

Aantal leden van de BD-Vereniging in 2019 en 2020

Soort lidmaatschap	Aantal 1/1/2019	Aantal 1/1/2020
Basis- en jeugdleden	1427	1426
Leden in het buitenland	47	45
Beroepsleden	410	426
Totaal	1884	1897

Dit overzicht is van september 2020. Naast de genoemde mensen zijn vele vrijwilligers actief die het werk van de organisaties ondersteunen.

Stichting Demeter

BESTUUR

Jan Schrijver (voorzitter) BD tuinder, **Rudi Gerding** (penningmeester) natuurvoedings-winkelier, **Edwin Crombags** commercieel manager Weerribben Zuivel, **Ronald van Marlen** Eigenaar NaNa Bio BV en **Timeli Elze Lia Visser** BD fruitteler, **Daniël Povel** directeur Triodos Investment Triodos Bank

BUREAU

Bert van Ruitenbeek (directeur en PR-zaken), **René Heusschen** (certificering handel en verwerking), **Susan van 't Riet** (certificering landbouw), **Joke Doorschodt** (financiën/office manager), **Leen Janmaat** (ontwikkelingsvraagstukken en coördinatie cursussen), **Jan de Wit** (interim certificering landbouw), **Petra Derkzen** (coördinatie Collegiale Toetsing)

DVC – DEMETER

VOORWAARDEN COMMISSIE

René Dijkstra (voorzitter) adviseur bedrijfsprocessen, **Huib Bor** biodynamisch melkveehouder, **Martijn Schieman** BD akkerbouwer, **Marion Schoenmakers** projectleider Collegiale Keten, **Jan Weijnsfeld** BD tuinder, **Jan de Wit** senioronderzoeker duurzame veehouderij, **Gerdien Kleijer** Management en advies landbouw, voeding & gezondheid, **Christianne de Kort**, medewerker kwaliteit Udea

DLC – DEMETER LICENTIE COMMISSIE

Peter Jacobs (voorzitter) als zelfstandige werkzaam bij Zonnemaire Bakkerij Ad vd Westen, **Yuri Blanken** directeur Drentse AA zuivel, **Digni van den Dries** biodynamisch akkerbouwer, **Hilly Speelman** biodynamisch Pluimveehouder, **Jaap de Vries** beleidsmedewerker KCB, **Piet Korstanje** internationale vakgroep BD fruittelers, **Trista Roodbol** medewerker kaasboerderij Noorderlicht

BD-Vereniging

BESTUUR

Maria Inckmann-Van Gaalen (voorzitter, secretaris), **Marteniek Bierman** (vice-voorzitter, penningmeester), **Martha Bruning** (Lid)

BUREAU

Luc Ambagts (algemeen medewerker), **Suzanne van Wezel** (secretariaat), **Carmencita de Ruiter** (financiële administratie), **Maria Rijksen** en **Hans-Piet van Sprang** (promotie-activiteiten)

DYNAMISCH PERSPECTIEF

Loes van Loenen (bladmanagement, nieuwsbrief en website), **Gerda Peters** (vormgeving), **Luc Ambagts**, **Wim Goris**, **Isabel Duiniveld** en **Marjan van Duin** (redactie)

BD-BEROEPSONTWIKKELING

Joke Bloksma (projectleiding), **Jaap Vermuë** (inhoudelijke begeleiding), **Petra Derkzen** (ontwikkeling Collegiale Toetsing), **Marion Schoenmakers** (Collegiale Keten)

OPLEIDING BD-MASTER

Rob van Haarlem (projectleiding), **Luc Ambagts**, **Inno Kock**, **Jan Diek van Mansvelt** en **Albert de Vries** (begeleiding studenten)

BD Grondbeheer

BESTUUR

Kees van Biert (voorzitter), **Tom Waller** (secretaris, penningmeester), **Michiel de Koe** (rentmeester)

ONDERSTEUNING

Annelijn Steenbruggen (communicatie en fondsenwerving), **Manfred van Doorn** (ambassadeur)

RAAD VAN TOEZICHT

Ronald van der Giessen (voorzitter), **Willem Meijers**, **Christina van Tellingen**

Warmonderhof

BESTUUR AERES MBO WARMONDERHOF

Anne Dijk (locatiedirecteur, MT), **Ruud Hendriks** (teamleider), **Meindert Bruinsma** (MT), **Rianne van Boxel** (MT)

TEAM AERES MBO WARMONDERHOF

Joke Bloksma (fruitteelt, werken met aandacht, bedrijfsinrichting), **Petra van den Bos** (kunst, coördinatie zorgteam, coördinatie voltijd), **Rianne van Boxel** (economie en coördinatie deeltijd, MT), **Meindert Bruinsma** (economie, bodemkunde, akkerbouw, zorgteam, MT), **Diana Gradenwitz** (antroposofische basisvakken, mentoraat), **Steven Greven** (schoonmaker), **Ruud Hendriks** (practor kringlooplandbouw, docent bodemvruchtbaarheid, teamleider), **Corine Kuilboer** (Engels, mentoraat), **Willeke de Lange** (studentenadministratie), **Lidwien van Lieshout** (Nederlands, examen-coördinatie, zorgteam, mentoraat), **Suzanne Miezgiel** (groenteteelt), **Carla van Nieuwenhuizen** (rekenen, akkerbouw), **Ourina Korthoef** (financiële administratie), **Kitty Peetoom** (studentenwerving, PR), **Frens Schuring** (veehouderij, projectmedewerker stadslandbouw, OR), **Theo Smeeman** (techniek, praktijkleren, gedetacheerd bij Aeres HBO), **Janneke Tops** (groenteteelt), **Jan van**

Vliet (veehouderij, planning, mentoraat), **Maarten Vrensen** (groenteteelt, lessen marketing), **Harm Jan de Waard** (techniek, praktijkleren, mentoraat), **Bart Willems** ((glas) tuinbouw, stadslandbouw, tot eind sept '20), **Hans van der Zwaag** (conciërge).

BESTUUR STICHTING WARMONDERHOF

Aart Noorlander (voorzitter), **Jaap de Boer** (penningmeester), **Jos Jeuken** (algemeen bestuurslid), **Klaas-Jan Stikma** (algemeen bestuurslid), **Andries Palmboom** (algemeen bestuurslid).

RAAD VAN ADVIES

STICHTING WARMONDERHOF

Hester Buijs (aandachtsgebied zorg en intermenselijke relaties), **Wim Oosterhuis** (aandachtsgebied onderwijs)

TEAM STICHTING WARMONDERHOF

Chantal Ammerlaan (administratie) **Kelvin van Diepen** (medewerker Veehouderij, Akkerbouw), **Corine Haak** (kok, financieel medewerker, duo-coördinator Hofzaal), **Marck Knevel** (duo-coördinator Woonderij & terreinbeheer, interim dagelijkse leiding Tuinbouw) **Jenneke Klomp** (duo-coördinator Woonderij & terreinbeheer), **Jesse Koopmanschap** (chefkok en duo-coördinator Hofzaal), **Filip Martens** (medewerker Akkerbouw), **Aart Noorlander** en **Jaap de Boer** (interim directie stichting), **Maaïke Vijgen** (medewerker Tuinbouw), **Arjan Veenstra** (dagelijkse leiding Akkerbouw), **Anna Veltman** (ondernemer Hofwinkel), **Do Veltman** (ondernemer Hofwinkel), **Léon Veltman** (coördinator Warmonderhofstede BV), **Johan Verheye** (dagelijkse leiding Veehouderij), **Myrthe Verheye-de Boer** (medewerker kaasmakerij), **Jonas Witte** (medewerker Tuinbouw).

Stichting Kraaybeekerhof

Ivon Langeweg en Jan-Thijs van Heck

(coördinatie Kraaybeekehof Academie), **Michaël Veltman** (voorzitter), **Harjo Walvis** (vice-voorzitter)

KERNTEAM DOCENTEN/ STUDIELEIDERS

Leonie Joosting Bunk (studieleider), **Joke van den Ban** (studieleider, fruitteelt), **Selma Bijl** (Kruidenleer), **Isabel Duiniveld** (biodynamische landbouw), **Petra Essink** (Voeding Leef!), **Jorna Kniese** (studieleider Natuurvoedingskundige), **Maran Kniese** (communicatie en persoonlijke ontwikkeling), **Henny de Lint** (studieleider, diëtetiek, (natuur) voedingsleer), **Maarten Moens** (coaching), **Ger van der Ven** (fenomenologie), **Jos Willemse** (studieleider, biodynamisch imkeren) en vele anderen

Stichting Demeter

Diederichslaan 25d
3971 PA Driebergen
T 0343 52 23 55
info@stichtingdemeter.nl
www.stichtingdemeter.nl

BD-Vereniging

Van Duijvenvoordestraat 2
4835 CB Breda
T 0850 609044
bureau@bdvereniging.nl
www.bdvereniging.nl

Stichting Grondbeheer

biologisch-dynamische landbouw
p/a Diederichslaan 25
3971 PA Driebergen
T 0343-712080
info@bdgrondbeheer.nl
www.bdgrondbeheer.nl

Aeres MBO Dronten Warmonderhof

Wisentweg 10
8251 PC Dronten
T 088 020 51 30
warmonderhof@aeres.nl
www.warmonderhof.nl

Stichting Kraaybeekerhof

Diederichslaan 25
3971 PA Driebergen
T 0343 51 29 25
info@kraaybeekerhof.nl
www.kraaybeekerhof.nl

De missie van Stichting Demeter:

Landbouwcultuur van de toekomst

Stichting Demeter ziet het bouwen aan een 'levende landbouwcultuur' als een essentiële basis voor zowel persoonlijke als maatschappelijke ontwikkeling.

Dit zal aan belang toenemen, omdat het oplossingen biedt voor de brandende kwesties van deze tijd, wat betreft sociaaleconomische gelijkwaardigheid en ontwikkeling, culturele vrijheid en de ecologische houdbaarheid van onze voedselvoorziening

We treden aarde, plant en dier tegemoet vol respect en met open bewustzijn. We werken aan een biodynamische landbouwcultuur die zorg draagt voor een toekomst-zekere wereld en een levende aarde. Vitale producten voortbrengend, die lichaam en geest voeden van ons en toekomstige generaties.